

Isaïes 10,18 a partir d'un segell ammonita del segle VII aC. Una aproximació a les traduccions del mot bíblic *nss* i a la seva tradició extrabíblica*

Mariona Ginebra PÉREZ FERRER

Universitat de Barcelona. ORCID: 0000-0002-4974-5527

Rebut: 22.12.2023 — Acceptat: 24.06.2024

Resum. L'objectiu d'aquesta investigació és analitzar les traduccions varies que es proposen per al possible hàpax bíblic *nosēs* (נֹסֶס), testimoni atès únicament en el versicle d'Isaïes 10,18. Aquest mot pertany al grup de paraules bíbliques de significat variat, atès que les metàfrasis —a causa de la tardana vocalització masorètica de l'hebreu bíblic— resten tot sovint en una forta ambigüitat. En el cas d'aquest participi bíblic *po'lel* (*nosēs*, נֹסֶס), se'n destriaran els possibles orígens etimològics, bo i comparant-lo amb un testimoni extrabíblic del terme, conservat en un segell ammonita del segle VII aC. S'hi oferirà també un estudi historicocomparatiu d'aquesta arrel *nss* amb relació a les altres llengües semítiques. Quant a la interpretació bíblica d'Isaïes 10,18, s'usaran les traduccions de bibles diverses a fi de fer-ne una anàlisi comparativa. Per concloure, es dreçarà l'atenció vers les traduccions bíbliques traslladades directament del text hebreu, fet que podria deixar entreveure com els erudits jueus que tradueixen coneixent el sentit hebreu farien quòrum en proposar una mateixa accepció per al mot.

Correspondència: Mariona Ginebra Pérez Ferrer. Universitat de Barcelona. Gran Via de les Corts Catalanes, 585. ES-08007 Barcelona. UE. Tel.: 00 34 934 035 706. A/e: marionaginebraperez@ub.edu.

* Aquest article sorgeix de la investigació del treball final de màster homònim (Universitat de Barcelona).

Treball guanyador de la 6a convocatòria del Premi Josep Ribera i Florit, de judaisme i hebraisme (Premis de l'Institut d'Estudis Catalans, IEC 2023).

Paraules clau: traducció bíblica, Isaïes, *po'lel*, hàpax legòmenon, homonímia, segells hebreus, butlles, segells ammonites, portador de l'estendard, semàntica lèxica

Isaiah 10:18 in the light of an Ammonite seal from the 7th century BC. A study of the translations of the biblical word *nss* and its extra-biblical tradition

Abstract. The aim of this research is to analyse the various translations proposed for *nosēs* (נֹסֵס), a possible biblical hapax given that its sole appearance is in Isaiah 10:18. This word belongs to a group of biblical roots whose meanings vary, something attributable to the often highly ambiguous nature of metaphrases (a result, in turn, of the late vocalization of the Hebrew Bible). Here, the possible etymological origins of the *po'lel* participle *nosēs* (נֹסֵס) will be investigated through analysis of the extra-biblical use of the term in an Ammonite seal from the 7th century BC, and through a historical and comparative study of the verbal root *nss* in other Semitic languages. As far as the biblical interpretation of Isaiah 10:18 is concerned, a comparative analysis of the translations given in different Bibles will be undertaken. To conclude, attention will be drawn to biblical translations rendered directly from the Hebrew text, with the aim of shedding light on how Jewish scholars translating with knowledge of the Hebrew meaning might have come to agree on the same interpretation of the word.

Keywords: Bible translation, Isaiah, *po'lel*, hapax legomenon, homonymity, Hebrew seals, bullae, Ammonite seals, standard-bearer, lexical semantics

1. Introducció: a la recerca dels orígens d'un mot

La recerca que oferesc en aquest treball arrenca d'un segell ammonita del segle VII aC. L'anàlisi girarà entorn d'un mot que vaig conèixer a través del segell que comentaré, que apareix retratat en un catàleg de museu (Hestrin *et al.*, 1972, 35). El mot que ens ocupa es considera, pels editors d'aquest catàleg, una possible titulació reial desconeguda: fou aquest dubte el que em va portar a voler esgranar-ne els possibles significats. Llavors, en resseguir-ne l'existència, vaig comprovar que era, també, un aparent hàpax bíblic¹ a Isaïes 10,18,

1. Sempre que, en aquest treball, anomen «hàpax» el mot *nosēs* (נֹסֵס) del final del versicle d'Isaïes 10,18 ho faig en la consideració d'hàpax com a mot registrat un sol cop a la Bíblia. Voldria especificar, com exposa Donald Parry (2019, 453), que Casanowicz, Cohen o Greens-

traduït de formes diverses i que, en llegir les traduccions, una boirina en cobria el significat.

D'aquesta manera, en analitzar l'arrel del mot tractat, s'entreveia el que seria una arrel antiga i interessantíssima, la qual ha portat, a causa dels seus pocs testimonis, moltes variants de significat i, per la qual cosa, etimologies distintes. Escau, doncs, en aquest treball de recerca, parlar de l'origen de l'arrel, del seu significat primigeni i, des del punt de vista historicocomparatiu, de la presència d'aquesta arrel verbal en la resta de llengües semítiques antigues, tant de les occidentals com de les orientals.

Aquesta recerca pretén analitzar les diferents traduccions que s'han donat al terme i al versicle que conté el mot, per realçar, així, la importància del context bíblic i per tal de comprendre la diversitat de significats que s'hi troben. El mot *nss*, testimoniats un sol cop a la Bíblia, ens duu —a causa dels distints significats oferts en les arrels de què deriva— a traduccions diverses. Serà molt important aquest versicle i quina ha estat la manera d'entendre'l, en funció, també, del context del traductor, de les influències i, en certa manera, de quin hagi estat el text bíblic des del qual és traduït.

Finalment, s'intentarà mostrar transversalment com aquesta arrel ha desenvolupat un seguit de significats diversos que s'haurien d'entendre a través de l'evolució i a través d'un bagatge cultural molt vast. Així, és sabut que les traduccions antigues, rabíniques i medievals ens plantegen diferents maneres d'entendre el versicle, fet causat arran dels matisos que trobem en l'arrel del mot *nss*. La significació primigènia, és a dir, quina era l'arrel primerenca amb la qual s'associava el mot *nss*, és una qüestió que, com s'esdevé en tants altres mots bíblics, queda submergida en funció de diferents criteris filològics, com la vocalització dels passatges, la fixació oral de l'entesa del text —potser ja establert en temps premasorètic— i les possibles dobles lectures dels versicles.

pahn consideren que les paraules o formes que s'expressen una sola vegada a la Bíblia poden considerar-se hàpax; ara, poden considerar-se hàpaxs absoluts solament les encunyacions absolutament noves d'arrels que no poden derivar la seva formació o el seu significat específic a partir d'altres. D'aquesta manera, quan parl del participi *nosēs* (נֹסֵס) com un hàpax, estic fent una simplificació conscient, atès que, depenent de la interpretació que es faci de l'arrel *nss*, aquest terme es pot considerar un hàpax absolut, un hàpax no absolut o, fins i tot, segons alguns còdexs, ni tan sols un hàpax. Per a més exemples bíblics relacionats amb les possibilitats del sentit d'una nota masorètica indicant un hàpax, vegeu E. MARTÍN CONTRERAS i G. SEIJAS DE LOS RÍOS-ZARZOSA, 2010, 128-131.

2. El segell ammonita portador d'un hàpax

El fet que una gran quantitat de segells hebreus² s'hagi conservat permet de detectar-hi la presència de mots d'origen bíblic emprats en un altre context; els quals ens informen d'usos primigenis i, consegüentment, faculden una anàlisi de significat. És així com aquest estudi se centra, tot concretament, en la lectura d'un segell de l'esfera ammonita datat del segle VII aC.

És sabut que els segells foren un suport per a l'escriptura, i que el seu ús augmenta exponencialment a partir del segle VIII aC, així com les butlles, el seu producte. Així mateix, cal fer notar que els segells ammonites conformen el segon grup més gran dels segells dels diferents pobles. La procedència ammonita dels segells es pot destriar pels trets diferents amb relació a altres famílies de segells, i per l'abundància de noms compostos per *ʿmš* (עַמְשָׁ), *ḥnn* (חֲנָן), *ndb* (נֹדֵב) i *tmk* (תִּמְכָּ). També, cal destacar que la lamed de possessió abunda en aquesta agrupació de segells, atès que quasi tots els que hi pertanyen la porten gravada, marcant-ne la pertinença (Avigad i Sass, 1997, 320).

Els segells foren inicialment originats com un element administratiu, fins que, *a posteriori*, s'estengueren com un element en l'esfera urbana per realitzar d'altres propòsits relacionats amb les comunicacions secundàries a llarga distància o amb la funció apotropaica. Els segells assiris, per exemple, eren una eina essencial de l'administració estatal i mostraven la delegació de poders del rei en els seus funcionaris.³

Els segells més primerencs del grup ammonita —com el que es comentarà aquí— estan datats del segle VII aC i poden crear algunes confusions a l'hora d'estipular la seva pertinença al grup per la proximitat de la llengua ammonita a les llengües hebrea, moabita, edomita, aramea i fenícia. El segell que es comentarà tot seguit és una mostra de segell amb patronímic (Hestrin i Dayagi-Mendels, 1979, 25, núm. 10).

L'objecte en qüestió es troba custodiat al Museu d'Israel, a Jerusalem, amb el número d'arxiu 68.35.187.

2. Cal destacar que, quan ens referim a la llengua hebrea, tant amb relació als mots dels segells —mots extrabíblics— com amb relació als mots bíblics, cometem un anacronisme conscient, ja que la llengua en què es redacta la Bíblia mai no se l'anomena «hebreu» en la mateixa Bíblia, sinó llengua «jueva». El mot *hebreu* és sempre gentilici en la Bíblia, mai no designa el nom de la llengua, i és en una traducció del *Llibre dels Jubileus* a l'etiòpic clàssic (*Ge'ez*), de l'any 100 aC, on s'empra, per primera vegada, «hebreu» com a nom de la llengua.

3. Vegeu, en aquest sentit, Karen RADNER, 2008, 482.

La peça, que fou trobada en context arqueològic desconegut, és un escaraboide de pedra calcària roja amb punts negres, i perforat amb dibuixos i escriptura. Les seves mesures són $15 \times 14 \times 9$ mm i la forma que presenta és la que es relaciona amb els escaraboides ordinaris: manté una forma d'escarabat, però sense els trets anatòmics propis del coleòpter, en l'anvers de la peça.

En el revers es troben dos mots: un en el registre superior i un altre en l'inferior, separats per dues línies paral·leles i per una incisió iconogràfica al centre de la peça. El dibuix representa el que s'ha definit com un escarabat amb les quatre ales obertes, que estaria flanquejat per estendards simètrics, segons Avigad i Sass (1997, 324). Contràriament, Hestrin (1972, 35) planteja que estaria flanquejat pel ceptre anomenat *uas* egipci i per un lotus. Aquesta afirmació pot relacionar-se amb una assimilació egípcia de la simbologia de l'Alt i del Baix Egipte. En la configuració de la peça és, també, probable que l'escarabat estigui enquadrat per dos ceptres *uas*: això es podria llegir a causa de la similitud dels traços, atès que encara que siguin traços articulats diferents —no simètrics— podrien voler representar el mateix.

D'altres segells ammonites reagrupats per Avigad contenen també incisions que representen un escarabat amb les quatre ales obertes i enquadrat per dues línies verticals. Amb relació a la peça núm. 944 del seu tractat, s'afirma que conté un escarabat enquadrat per dos estendards; també, en la peça núm. 987, es parla d'uns papirs; en la núm. 981 es veuen clarament les lletres *bn* (בן) al voltant de l'escarabat. La peça núm. 990 —que és il·legible— conté, al costat de l'escarabat, dos ocells acarats. Per tant, dos dels altres tres relleus d'escarabats ammonites, com pròpiament el relleu de l'escarabat que ens ocupa, tenen incisions verticals al costat. Així, Avigad afirma que, en molts casos, tot i que les incisions que es tracten no siguin simètriques, poden voler representar dos estendards iguals (Avigad i Sass, 1997, 324). Sass i Uehlinger (ed., 1993, 139-140) encabeixen aquest segell en la llista dels que contenen la representació d'un escarabeu amb quatre ales flanquejat per dos estendards. Ambdós relacionen el mot *hns* (הנס) amb una titulació reial redactada sobre un segell oficial i exposen que l'escarabeu flanquejat per dos estendards no seria un motiu aïllat, sinó un símbol de l'estat ammonita. És a dir, la quantitat de segells ammonites amb dues incisions representarien dos estendards que flanquegen un escarabeu, la qual cosa seria un símbol oficial que ens enquadraria aquests segells amb un ús d'estat. Finalment, assumeixen que rarament es troba, en els segells ammonites del segle VII aC, una connexió recognoscible entre els

elements iconogràfics i els títols o els noms personals, afirmant així que els dibuixos no al·ludeixen a cap títol en concret. Sass i Uehlinger (ed., 1993, 147), a banda de relacionar les incisions laterals amb dos estendards, es plantegen també la possibilitat que fossin dos ceptres o la representació de dues plantes estilitzades.

D'aquesta manera, a més del gravat de l'escarabat, en el segell es troben dos registres d'escriptura. En la primera línia, s'hi pot llegir *šwhr* (לשוחר) i, en una segona línia, *hnss* (הנסס). La primera part es traduiria com a 'pertanyent a Šoher'. La segona part del text del segell (הנסס) podria traduir-se, segons Avigad, com 'el portador de l'estendard' (Avigad i Sass, 1997, 324). És d'aquesta faísó com es relaciona el segell amb l'àmbit de les titulacions reials: 'Pertanyent a Šoher, el portador de l'estendard'. Aquesta traducció és la que s'adoptaria en la majoria de manuals consultats, on es proposa el mot נסס com una titulació reial —una titulació desconeguda. També s'hi aventura que podria ser un possible sobrenom, però això no s'hauria d'entendre necessàriament com una titulació que remetés literalment a un ofici (Avigad i Sass, 1997, 324; Hestrin, 1972, 35). Així, es pot afirmar, d'acord amb les raons que s'exposaran a continuació, la manca d'unes concordances de la llengua de les inscripcions. En el *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*, de J. Hof-tijzer i K. Jongeling (1995, 737), on s'expressa tot el que ha estat trobat, s'afirma que el mot נסס sols ha estat documentat extrabíblicament al segell que tractam.⁴

Cal destacar que, posteriorment, a les excavacions de Tel Moza (Àrea B, L2011, B32072) es trobà una inscripció a la vora d'un pot que conté aquest mateix mot. És una inscripció també del segle VII aC: [.../ צפן בן נסס (/.../ *špn bn nss*), que està comentada en un article del 2008 de Brandl, Greenhut i Vainstub. Les separacions que es proposen sobre aquesta frase inscrita són evidents, ja que בן 'fill (de)' es troba entre el nom del propietari i el nom del seu pare. El nom, probablement, es compon només de la base verbal *špn* sense un element teofòric, sols hi mancaria la làmed de procedència: נסס[ל צפן בן נסס]. El portaestendard era, òbviament, un funcionari públic important; per tant, la seva presència a Moza es correspondria bé amb la natu-

4. Vegeu, en aquest sentit també, Hugh WILLIAMSON (2017, 113), que defensa que la traducció final del versicle d'Isaïes 10,18 té més relació amb el 'fugitiu' que no pas amb el 'portador de l'estendard'; tot i això, exposa el lligam entre l'arrel *nss* i la titulació reial esmentada, al·ludint únicament al segell ammonita que vertebra la nostra recerca.

ralesa administrativa del lloc (Brandl, Greenhut i Vainstub, 2008, 140). Finalment, convé subratllar que aquest estudi se centrarà principalment en la mostra identificada en el segell ammonita, atès que les inscripcions presents en els segells i les seves butlles tenen, com és sabut, un caràcter marcadament oficial. Aquestes constitueixen un element de gran rellevància en l'àmbit administratiu, per sobre dels òstracons i de les inscripcions en gerres, pots i altres recipients.

Brian Peckham (2014, 327) vincula les titulacions reials ammonites en segells del segle VII aC amb el mot *הנסס*, interpretat com a 'portador de l'estendard', i amb un escarabat de quatre ales flanquejat, símbol d'autoritat reial. Aquest vincle reforça la consideració del segell estudiat com una titulació d'àmbit oficial.

Craig W. Tyson (2014, 93), en un manual sobre qüestions sociopolítiques ammonites, respecte d'aquest mateix segell del segle VII aC afirma que és particip de l'afirmació que el mot *נss* formaria part d'una titulació reial desconeguda assignada al portador de l'estendard, tal com ja afirmava Avigad (1997, 324). O'Connor (1987, 53-54) atesta, curiosament, que *לשוחר* és, també, un participi que podem relacionar amb una titulació reial i que es traduiria com a 'caravaner'. Afirmar que, en el cas de segell que tractam, per la forma en què està estructurat, queda clar que *לשוחר* no és un *nomen occupationis*, tot i que no podem descartar que, tot sovint, els noms d'ocupacions fossin emprats com a noms personals fossilitzats.

El mot *נס* present en aquest segell és de gran rellevància, ja que constitueix l'únic exemple conegut fora del context bíblic associat a aquesta titulació reial. Tanmateix, en el text bíblic, on apareix com un hàpax de significat incert, les traduccions sovint divergeixen de la interpretació proposada per al terme en el segell d'Avigad, com es detallarà a continuació. Els diversos significats atribuïts a aquest mot, que seran analitzats en el cinquè apartat, plantegen la possibilitat que no es tracti d'un únic terme amb interpretacions diverses, sinó de dos mots homònims derivats d'arrels distintes. A més, en examinar-ne els orígens, proposaré una alternativa segons la qual ambdues formes derivarien d'una arrel comuna, la semàntica de la qual hauria evolucionat al llarg del temps, i hauria adquirit matisos contextuals fins a generar dues arrels diferenciades. La rellevància d'aquesta inscripció rau, d'una banda, en la possible menció d'un càrrec reial no documentat i, de l'altra, en el fet de constituir una mostra arcaica extrabíblica d'un terme problemàtic per al text bíblic, alhora que interessant i vetust pel que fa al significat.

3. Les concordances bíbliques i la veu dels rabins

En aquest tercer apartat, s'analitzarà el versicle bíblic d'Isaïes 10,18 amb la finalitat d'exposar els significats principals que se li han atribuït. L'objectiu és oferir una aproximació inicial al seu sentit, fonamentada en les interpretacions dels rabins i en els testimonis proporcionats per les traduccions contingudes en els còdexs més rellevants.

La paraula que estudiem, un participi *qal* vocalitzat masorèticament com a *nosēs* (נֹסֵס), és, aparentment, segons el Còdex d'Alep del 930 dC, un hàpax bíblic, únicament trobat en un versicle d'Isaïes: el versicle 18 del capítol 10. Aquest és un passatge que presenta moltes dificultats de traducció a causa de les dues —i, a vegades, tres— possibles interpretacions associades al mot. Tant és així que, analitzades diferents traduccions bíbliques, no queda clar quina accepció s'acostaria més al significat original de la Bíblia.

És sabut que el Còdex B19a de Leningrad del 1008 dC fou pres com a base per a l'edició moderna de, primer, la *Biblia Hebraica* de Rudolf Kittel (1905) i, ja posteriorment, la *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (1967-1976). El Còdex de Leningrad és el manuscrit masorètic conservat complet més antic de la Bíblia hebrea, amb tot l'Antic Testament íntegre. Pel que fa a l'autoria, s'afirma que pertanyé a Samuel ben Jacob, del Caire, i hauria estat vocalitzat i puntuat masorèticament per Aaron ben Moses ben Asher. D'aquesta manera, en el Còdex de Leningrad, no es considera que el mot נֹסֵס sigui un hàpax⁵ (f. 444va, lín. 3 del ms.) (vegeu la figura 1); això no obstant, en el Còdex d'Alep (f. 108vc, lín. 13) (vegeu la figura 2), que és una mica més antic que el de Leningrad, però incomplet quant al llibre del Gènesi (segle x dC), el mot *nosēs* (נֹסֵס) hi apareix com a hàpax, amb el característic *circellus* supralineal (נֹסֵס) que crida, al marge dret, la לֵי (aram. *lêt*) d'element únic.⁶

L'edició de Rudolf Kittel marca el mot נֹסֵס que ens ocupa com un hàpax bíblic en l'apartat crític modern (segueix, per tant, la *masora parva* del Còdex d'Alep, que conté lectures més antigues i més precises que el Leningradensis, malgrat que no tingui el text íntegre quant al Gènesi); en canvi, la *Biblia Hebraica Stuttgartensia* no el marca així (segueix, doncs, únicament

5. Codex Leningradensis: Codex B19a de Leningrad de 1008 dC. En: *Internet Archive* [en línia]. 2011. <https://archive.org/details/Leningrad_Codex> [Consulta: 9 març 2024].

6. Codex Aleppensis: Codex d'Alep de 930 dC d'Aharon ben Asher. En: *Internet Archive* [en línia]. 2007. <https://archive.org/details/Aleppo_Codex> [Consulta: 20 març 2024].

la *masora parva* del Leningradensis). Els masoretas marquen com a hàpax els mots concrets que són vocalitzats d'una manera exacta sols un cop a la Bíblia hebrea; així, les formes derivades i relacionables no es tenen en compte. És clar que el mot *nosēs* apareix a la Bíblia hebrea vocalitzat així i amb aquesta estructura únicament a Isaïes 10,18. Els altres testimonis que podem relacionar amb l'arrel *nss* no tenen aquesta forma morfològica: com a Salms 60,6, a Zacaries 9,16 i a alguns substantius *nēs*. Per això, podríem considerar el participi com a hàpax, però no com a hàpax absolut (vegeu citació núm. 1).

D'aquesta manera, el versicle que correspon a l'hàpax bíblic comentat diu:

וְכַבֹּד יַעֲרֹ וְכִרְמִלּוֹ מִנְפֶּשׁ וְעַד-בֶּשֶׂר יִכְלֶה וְהָיָה בְּמָסָם נָס:

El mot que ens ocupa és el participi *nosēs* (נָס) que es troba al final del versicle. La traducció, en la majoria de bibles consultades, és aproximadament: «[...] la ufana del bosc i els jardins: aquell rei quedarà consumit des de l'entranya fins a flor de pell. Serà com un malalt que es decandeix» (Isaïes, 10,18, *Bíblia catalana. Traducció interconfessional*, 1993). En les bibles hebrees interlineals en anglès⁷ hi sol abundar la traducció de נָס com a 'malalt', és a dir, «a sick man», juntament amb la conjunció comparativa i l'infinitiu constructe (de matís temporal) *qal* בְּמָסָם, *kimsos*, 'com en el descendir' o «as when wastes away». El mot *nosēs* (נָס) se sol associar, en la majoria d'aquestes versions, a un participi masculí singular *qal* substantivat i que significa 'el qui cau' o 'el qui defalleix': el malalt. Cal destacar que el versicle bíblic en qüestió marca la força de la comparació final mitjançant l'al·literació de dues arrels que contenen fonemes similars (les nasals מ, נ i la sibilant ס) mitjançant el participi substantivat *nosēs* i l'infinitiu temporal, amb conjunció comparativa, *kimsos*. En ser un text profètic escrit en vers, doncs, la repetició de consonants sibilants i de nasals és un recurs plausible: l'al·literació aporta musicalitat i plasticitat a l'expressió de l'acció verbal infinitivotemporal. L'eufonia causada per la reiteració de la lletra *sàmekh* produeix un so que contribueix a representar el de la vida del malalt quan s'esllangueix. La redundància estaria formada per l'infinitiu constructe בְּמָסָם (*kimsos*) que té sentit de derrota, i, en conjunt,

7. La principal Bíblia interlineal emprada ha estat *BibleHub*, la qual és una producció d'Online Parallel Bible Project: Biblehub.com, *Bible Hub: Search, Read, Study the Bible in Many Languages* (en línia), 2018, <<https://biblehub.com/>> (consulta: 10 març 2024).

amb el participi *nosēs*: quan aquest es tradueix com a ‘podrir-se’ o ‘emmalaltir’ dona al versicle el sentit redundant que trobem en tantes traduccions: ‘el corcò corcat’ o ‘el malalt que llangueix’.

El versicle que ens ocupa forma part del que podem identificar com a Isaïes 1-12, o fragments anomenats «els oracles de Judà». En aquests capítols, es comença situant la missió de profeta: Isaïes va a predicar a Judà i a la seva capital, Jerusalem (1,1). Després s'exposa la predicació dirigida als habitants de Judà i d'Israel (1,2-6,13). El llibre d'Isaïes s'obre amb els temes del judici i de la posterior restauració dels justos: s'hi diu que Déu té un pla que es realitzarà el «Dia de Jahvè», quan Jerusalem es convertirà en el centre del seu govern a tot el món. Aquest dia totes les nacions del món es dirigiran a Sió (Jerusalem), però, primer, la ciutat ha de ser castigada i netejada de mal; és així com convida Israel a unir-s'hi per a aquest pla. Els capítols 5-12 expliquen la importància del judici assiri contra Israel: el govern just del rei davídic se seguirà després que el monarca assiri sigui derrocat. En aquesta part, figura un apartat especialment bell que descriu com, a la fi dels temps, triomfarà el projecte de Déu i la injustícia imperant serà derrotada (Isaïes, 7,10-25). És en aquest fragment on s'emmarca el versicle adduït, on volen expressar-se tots els defalliments del món, inclosos els de la ciutat i dels seus habitants, per fer triomfar, finalment, el projecte de Déu.

Quan analitzam aquest versicle bíblic d'Isaïes és cabdal intentar entendre'n el context. La revisió dels possibles significats generals del capítol i el desgranament de la poètica i de les figures literàries que relliguen els mots ajuden a comprendre la voluntat de significació primigènia del versicle i la utilització d'una o altra de les accepcions en les traduccions. Així, podem afirmar que és justament en la lectura poètica que, en desgranar-se, ens podem acostar a comprendre com els traductors bíblics entengueren o matisaren el significat d'Isaïes 10,18 i del nostre hàpax *nosēs*.

A continuació, faré una petita aproximació —que es completarà àmpliament en l'apartat quart— a la interpretació del mot en les concordances bíbliques, els diccionaris bíblics i les traduccions més importants. En les concordances de la Bíblia de l'erudit Abraham Even-Shoshan (1977, 764), es parla del citat passatge d'Isaïes, i n'efectua la traducció amb un interrogant. Aquest estudiós proposa l'existència de dos mots diferents, homònims de principi, que es tradueixen òbviament de forma diferent. Una primera opció amb *holam haser* (escriptura defectiva) חֹלָם, i una segona opció amb un mot amb *holam* entre parèntesis i un mot amb *vav holam* que s'hi associa (escriptura plena); ho marca així: (חֹלָם) חֹלָם.

Pel que fa al mot *nss* del diccionari, amb el lema *nasas* (נָסַס), s'hi vincula amb el mot hebreu הרקיב establint una connexió amb el verb que apareix al versicle d'Isaïes 10,18, tot i que es deixa oberta la qüestió. Així, es proposa que podria ser un *po'lel* amb el significat de 'podrir-se', associant aquesta accepció amb 'desaparèixer' o 'defallir', que, com veurem, és una de les traduccions més recurrents en el context bíblic. Pel que fa al mot *nosēs* (נוּסֵס), es relaciona amb un *piel* —forma intensiva— que significaria tant 'brandir' com 'alçar o enarborar', una interpretació que sembla més plausible en relació amb l'estendard, com 'voleiar' o 'volar', i que es podria vincular al significat de 'qui fa onejar' o 'qui fa volar'. Finalment, l'arrel *nss* es connecta amb l'arrel *nwss*, que també apareix als versicles de Salms 60,6 i Zacaries 9,16, amb algunes divergències que es comentaran més endavant en l'apartat quart.

És així que Even-Shoshan facilita dos significats per a dos mots *nss* que vocalitzarien diferent: un amb el significat de 'defallir', relacionat amb el text bíblic, i un altre amb el significat de 'brandir', relacionat amb la possible titulació que tractam.

En seguir l'evolució del significat bíblic, es comencen a manifestar les divergències. Així, mentre Even-Shoshan vincula el mot *nss* bíblic amb els significats de 'defallir' o 'podrir-se', cal destacar que els comentaris dels rabins inclouen també les interpretacions de RaDaQ, el rabí David Qimhi (1160-1235), que proposa la traducció dels mots d'Isaïes 10,18, 'com en el defallir (*kimsos*) del portador de l'estendard (*nss*)'. El rabí afirma que, quan el portador de l'estendard cau, es tracta d'una manera de narrar que tot el campament ha caigut, la qual cosa és un matís que reprendrem per analitzar les diverses traduccions bíbliques. RaDaQ aventura que la seva interpretació s'avalua amb la traducció aramea del Targum de Jonatan ben Uzziel, el qual és una traducció a l'araméu dels Profetes, l'autoria del qual és atribuïda a Jonatan ben Uzziel, deixeble d'Hillel el Vell, del segle I dC. En aquesta traducció aramea oficial diu:

וְיִקַּר סָגִי מִשְׁרִיתָיָה נִפְשִׁיהוֹן עִם פְּגִרְהוֹן יִשְׁיָצִי וְיִהִי תִבְרִיר וְעִרְקִי⁸

«I [Déu] consumirà la glòria de la multitud del seu exèrcit, i llurs ànimes amb llurs cossos, i ell serà romput i esdevindrà un fugitiu.»⁹ De manera sem-

8. RIBERA FLORIT, 1988.

9. Traducció a càrrec de la doctora Eulàlia Vernet i Pons.

blant, en el Targum d'Isaïes de J. Ribera Florit (1988, 96) el versicle s'interpreta: «La magnificencia del gran gentío de sus ejércitos y guerreros en alma y cuerpo destruirá, y él será quebrantado y fugitivo.»¹⁰ Ambdues traduccions parlen d'un grup de persones que defalliran i d'una persona en concret que caurà i fugirà. Més endavant aprofundirem en el matís del 'fugitiu', però és possible avançar que la persona en qüestió, en termes individuals, podria estar vinculada al participi *nosēs* que analitzam. D'altra banda, és necessari adduir que, en una nota a peu de pàgina, Ribera Florit exposa el possible significat de l'hàpax *nosēs* en línia amb la interpretació de 'fugitiu'. Segons Ribera, tant el Targum com la Vulgata tradueixen el mot *nosēs* com un participi *po'lel* de l'arrel verbal còncava *nūs* (נוס) 'fugir' (en la Vulgata traduït com a «profugus»). Així doncs, a banda de considerar *nss* com un hàpax, estima que deriva d'un verb que no significa ni 'onejar' ni 'defallir', sinó 'fugir', talment hem pogut veure que tradueixen en la versió aramea amb el participi passiu G de 'rq (וְעָרִיק) 'fugitiu' (Jastrow, [1971] 1996, 1123).

Tot plegat, veiem com la traducció aramea de Targum, la traducció anglesa de C. W. H. Pauli i la castellana de Ribera Florit s'alineen en un dels grups menys poblats de bíblies en què es fa la traducció d'acord amb la idea de la persona 'que fugi' i no pas 'que defalleix' o 'que brandeix [un estendard]'.¹¹

Igualment, Malbim, el rabí Meïr Leibush ben Yehiel Michel Wisser (1809-1879), exposa que *ha-nosēs* —en aquest cas esmentat amb l'article *ha*, amb el qual es diposita un matís més substantivat ('el portador')— fa referència directa a Senaquerib, personatge que porta l'estendard dels pobles a la guerra. Malbim tradueix que el portaestendard (*nss*), finalment, desapareixerà 'com la cosa que es fon' (*kimsos*): manté, doncs, la idea del portaestendard que cau i que, amb ell, acaba de caure tota la ciutat. Així, doncs, la proposta de Malbim podria establir-se en connexió amb la interpretació de RaDaQ que hem analitzat.

D'altra banda, Abraham ben Meir ibn Ezra (1092-1167) argumenta que el terme *nosēs* correspon directament al substantiu *nes*, que significa 'miracle', 'bandera' o 'estendard'. En aquest versicle, proposa que *nosēs* s'hauria de traduir literalment com a 'bandera', sense cap referència a la dignitat o càrrec suggerit.

10. Noteu que en el Targum de Ribera Florit es recullen algunes variacions textuais: en la versió Ms. Or. 2.211 de la Biblioteca Oriental de Londres, segons l'edició d'A. SPERBER, *The Bible in Aramaic* (vol. III, Leiden, 1962), en lloc de «del gran gentío», hi trobam «de la multitud»; o, en la primera edició rabínica de Bomberg (Venècia, 1515-1517) i en la segona edició rabínica de Bomberg (Venècia, 1524-1525), se suprimeix el mot «guerreros».

I, finalment, altres rabins, com Metzudat David, David Aletschueler de Praga (1687-1769); Metzudat Zion, Hillel Aletschueler; i Raixí, Xelomó Yishaqí (114-1105), addueixen que la part final de versicle s'hauria de traduir: «[...] desapareixerà com un cuc que tot s'ho menja»,¹¹ adherint-se a les propostes que relacionen *kimsos* i *nosēs*, ambdós en el matís de 'defallir', i fent emergir una traducció redundant com ara 'qui defalleix defallint' o 'qui desapareix sent menjat', tot sovint amb la comparació poètica 'qui defalleix com un corcó que és corcat'.

Williamson (2018, 534-537) examina amb molta cura les diferents interpretacions del participi *nosēs* i de l'infinitiu constructe *kimsos*. Al final, davant la dificultat d'arribar a un consens, s'inclina a pensar, com ja ha demostrat en altres estudis sobre textos bíblics, que Isaïes 10,18 probablement inventa o adapta una forma peculiar de *nss* - *nws* amb finalitats estilístiques. Segons Williamson, la interpretació que més sentit dona al conjunt, que per a ell inclou els versicles 18 i 19, és la que ofereix Jeroni en la Vulgata, un *tricolon*: «et erit sicut aeger tabescens». L'autor assenyala que *nss* - *nws* també es troben testimoniat a Qumran 1QIsa i 1QH.

En conclusió, el versicle d'Isaïes 10,18 i el mot hebreu *nosēs* continuen generant una gran diversitat d'interpretacions. A través de les diferents traduccions i comentaris rabínics, hem observat com les opcions varien entre visions que associen el terme a conceptes com 'defallir', 'podrir-se', 'brandir' o, fins i tot, 'fugir'. La influència dels textos arameus, així com les aportacions dels estudiosos contemporanis, suggereixen que el versicle utilitza una forma particular del mot per aconseguir un efecte estilístic i poètic. Així, la complexitat de les traduccions i la seva relació amb el context literari i teològic ens permeten entendre millor la profunditat del missatge del profeta Isaïes.

4. Anàlisi de l'arrel *nss*: orígens, variacions i interrelacions lingüístiques

En aquest apartat examinaré l'arrel *nss* de manera vertebral, analitzant els seus orígens i les formes posteriors derivades. La diversitat de significats associats a aquesta arrel constitueix el punt de partida per a revisar els diccionaris

11. Traducció des de l'hebreu del comentari de RadaQ a Isaïes, en *Sefaria Org.* (en línia), 2018, <<https://www.sefaria.org/Isaiah.10.18?lang=bi&with=Commentary&lang2=bi>> (consulta: 4 abril 2024).

semítics més rellevants, amb l'objectiu de desglossar les tres esferes semàntiques principals que li han estat atribuïdes. Finalment, proposaré una derivació més tardana de l'arrel verbal en qüestió.

En primer lloc, cal subratllar que l'arrel *nss*, com s'ha indicat anteriorment, és de caràcter molt antic i, per l'estructura, podria tenir el seu origen en una arrel biconsonàntica protosemítica. Les arrels verbals irregulars, tant en hebreu com en el semític comú, es consideren especialment arcaïques. En aquest grup d'arrels vetustes s'hi troben les còncaves (II *y*, *w*), les làmed-*yod* (III *y*, *w*), les geminades tipus *pll*, les reduplicades tipus *plpl* i també les arrels *primae y*, *n* (a vegades *šin* o *tav*). Com afirma Eulàlia Vernet en la seva tesi doctoral (2011, 70), en època històrica, aquestes arrels més antigues s'haurien allargat i adaptat al patró triconsonàntic perquè l'apofonia vocàlica verbal i les formes dels verbs semítics funcionassin de manera ferma i regular.

L'arrel que ens ocupa, *nss*- (*pll*-), és doblement particular: és geminada i de primera *nun*. Algunes de les arrels verbals *primae nun* podrien contenir, prefixat, un antic determinatiu radical (ang. *Rootdeterminative* i al. *Wurzeldeterminative*) (Vernet, 2011, 344-345) a una antiga arrel verbal biconsonàntica (cf. l'arrel verbal protosemítica *ntn* 'donar') per adaptar l'arrel verbal al patró triconsonàntic, és a dir, gemina per adaptar-se al patró comentat. Diakonoff (1988, 43) sosté que l'aparició de les arrels triconsonàntiques en les etapes finals de l'afroasiàtic comú, així com en les seves branques individuals i grupals, va facilitar la creació d'un nou patró de formació d'arrels triconsonàntiques a partir de les biconsonàntiques, al qual s'hi va afegir un morfema formatiu, denominat «complement». Aquest complement altera la semàntica original de l'arrel, tot i que, en molts casos, es pot identificar clarament el rastre de la semàntica originària. Això implica que els morfemes complementaris havien de posseir originàriament semàntiques pròpies i ben definides, però el seu caràcter específic només es podrà establir de manera precisa quan s'investiguin i s'analitzen totes les arrels amb complements que puguin ser reconstruïdes en l'afroasiàtic comú.

A priori, doncs, segons la relació etimològica de les arrels verbals en semític, una hipotètica arrel verbal geminada *nss*- podria tenir relació amb les corresponents arrels verbals de tercera dèbil o còncaves (és a dir, *nsy*-, *nsw*-, *nys*- i *nws*-). Segurament, per la seva estructura formal (*primae nun* i geminació de la segona radical) podria tractar-se d'una arrel d'origen onomatopèic, àmpliament testimoniada en altres llengües semítiques antigues, com comprovarem en l'apartat cinquè. En aquest sentit, és possible que estiguem davant d'una arrel originària que va evolucionar en dues formes diferents, *nss* (I) i *nss* (II).

En aquest context, cal destacar la possibilitat que una de les arrels verbals en qüestió, d'origen històricament més recent, pugui derivar d'un substantiu biconsonàntic *ns*, amb significats com 'estandard' o 'penó'; o bé que aquest substantiu sigui, al seu torn, una derivació de l'arrel verbal, atès que ambdues formes estan estretament relacionades. A partir d'aquesta hipòtesi, iniciarem una anàlisi detallada d'aquest mot, dividint-lo en dues parts: una relacionada amb la presència de l'arrel *nss* (I), de la qual derivarien significats com 'defallir' o 'emmalaltir', i una altra vinculada a l'arrel *nss* (II), que donaria lloc a significats com 'fer volar' o 'alçar'. Aquesta anàlisi es basarà en els diccionaris que millor ens permetran rastrejar l'origen antic de la paraula i el seu desenvolupament lèxic posterior a través de les llengües semítiques, especialment les occidentals.

4.1. *L'arrel verbal nss (I) 'estar malalt'*

En aquesta secció, pretenc sintetitzar les definicions i traduccions oferides per diversos diccionaris especialitzats; proposant, al mateix temps, un recorregut per les accepcions que es desprenen de l'esfera semàntica associada al terme *malalt*. Per començar aquest recorregut, comentaré els diferents diccionaris que vinculen l'arrel amb un primer significat intransitiu, que fa referència a 'defallir' o 'emmalaltir'. Aquests significats s'emmarquen dins l'arrel verbal *nss* (I), que inclou l'evolució semàntica des de 'vaivé' fins a 'mareig', 'malaltia', i finalment a conceptes com 'gemec' o 'lament'.

Entre els diccionaris d'hebreu bíblic, trobam el de W. Gesenius (1963, 553), on es tradueix el significat del participi *nosēs* que comentam com a «sick man», participi substantivat derivat de l'arrel verbal estativa *nss* (I) «to be sick», testimoniada també en altres llengües semítiques antigues, orientals i occidentals, com el siríac *nss* «debilis, infirmus» i l'accadi *nasāsu* «to wail, lament». En segon lloc, aquest diccionari presenta la reconstrucció d'una segona arrel verbal hipotètica, *nss* (II), relacionada amb el verb àrab *nss* 'aixecar-se (com un signe)', connectat amb el substantiu biconsonàntic *ns* 'estandard, penó'. Aquesta segona accepció de l'arrel verbal hebrea quedaria testimoniada, en hebreu bíblic, pel participi *hitpo'lel* de Zacaries 9,16 (מְתַסֵּלִים).

En el *The Dictionary of Classical Hebrew* de David J. A. Clines (1993, 701) es tradueix l'arrel *nss* igualment com a «be sick», i es posa d'exemple Isaïes 10,18. S'assegura, també, que hi ha una relació entre aquesta arrel i els significats 'sparkle' i 'sway' o 'pass to and fro', els quals remeten a un *po'lel* d'Isaïes 59,19.

És a dir, se'ns aclareix que l'accepció 'espurna' pot relacionar-se amb un derivat de *nss* que trobam a Zacaries 9,16 i que és traduït com a 'brillar' (accepció que relacionam amb *nss* II, com mencionarem a continuació) (Zacaries, 9,16, *La Bíblia de las Américas*, 1997). Llavors, s'afirma que el subjecte no és clarament especificat a Isaïes 10,18, i que el versicle pot tenir relació amb el sentit de 'vaivé' i amb el de 'moure's d'un costat a l'altre', així com també amb el substantiu *ns*, que significa 'bandera' o 'estendard', i que sorgeix a d'altres versicles de la Bíblia, com ara a Salms 60,6. A més, es relaciona aquesta arrel *nss* amb un participi *qal* que significaria «suffer convulsions», així com, amb «rally to the banner» o «flee [for safety]». I, a l'últim, es relaciona també amb el sentit del verb 'dry up', lligat amb un mot que surt a Deuteronomi 34,7.

Entre els diccionaris d'hebreu bíblic, el de L. Koehler i W. Baumgartner (*Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, 1967, 699) relaciona l'arrel tractada amb 'tremolar' i 'desesperar-se', i, a la vegada, exposa que és aquesta l'accepció emprada a Isaïes 10,18. També, s'hi diu que el mot *ns* és un substantiu traduït com a 'bandera', que es troba a Isaïes 31,9. Ara bé, l'accepció principal de tots aquests diccionaris, en general, és la de 'defallir' quan atorguen significat a l'arrel *nss*.

A *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* de Koehler i Baumgartner (1994, 703) es relaciona aquesta arrel verbal amb l'accadi, que és la llengua semítica més antiga, datada del tercer mil·lenni aC. Pel que fa a l'arrel tractada, l'accadi podria contenir verbs de classe distinta que s'hi relacionen: *nussusu* «to shake» o *nisatu* «restlessness».

En el diccionari, es proposa que el *qal* en participi *nss* —«to stagger» o «despair»— és possiblement el que està present en el versicle d'Isaïes 10,18 (Wildberger BK 10/1, 406). A banda de les dues accepcions comentades, el relaciona també amb l'arrel verbal reduplicada (tipus *plpl*) *nasnasa* «to sprinkle», de l'àrab *naznaza* «to shake the head (a child)», «to rock unsteadily», associat amb l'arrel còncava *nws* «to flee». I, també, amb l'arrel nominal de *ns* (J. Lewy ArchOr. 11: 39) i relacionat amb un *hitpo^llel* —infinitiu *htnwss*, participi *mtnwsswt*— «to assemble under the banner» (Salms 60,6; Zacaries 9,16).

En el *Diccionario bíblico hebreo-español* ([1990] 2008, 498) de Luis Alonso Schökel s'associa el participi *nosēs* amb l'arrel verbal de 'defallir' o amb l'accepció més lligada a l'acció de 'vacillar', i es posa d'exemple Isaïes 10,18, tot i afirmar que el versicle és de significació dubtosa. A més, es posa amb relació a l'esmentat *nws*, traduït com a «huir a la desbandada», expressió que pot lligar-se

amb un mot *ns* traduït alguns cops amb la comentada expressió 'amuntegar-se sota de l'estendard'; així com amb la significació de 'reagrupar' o de 'mun-tar'.

Quant a la llengua aramea, llengua semítica nord-occidental molt empa-rentada amb l'hebreu, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli, and Yerushalmi, and the Midrashic Literature* de Marcus Jastrow ([1886] 1996, 914-916) testimonia, en l'entrada del substantiu *bandera*, *nēs* (נֶסֶף), un verb de l'hebreu bíblic *nāsas* (נָסַף), que es pot traduir com a «to lift up» i assegura que pot comparar-se amb el verb *nāsā* (נָסָא). El verb *nāsas* (נָסַף) i el *nāsā* (נָסָא) són considerats dos verbs denominatius del substantiu *bandera*, que es poden tra-duir com a 'alçar' o 'brandir' una senya, una bandera o un estendard. Però, també de la mà de Marcus Jastrow (2004, 917), *A Dictionary of the Targu-mim, the Talmud Bavli, Talmud Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, es relaciona el verb *nss* amb «to pine away» o «to be sick» i, tot sovint, «to be troubled».

El 2002, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, de Michael Sokoloff, relaciona el mot amb un *itpeel* que es tradueix com a «to become seriously ill» (2002, 757). En arameu siríac hi ha documentat (*Lexicon Syriacum*, [1894] 1928, 483) l'adjectiu *nss* «debilis», «in-firmus», derivat del verb *nasāsu* «lamentari». El *Syriac Dictionary* de Payne Smith (1998, 421) recopila dues arrels *nss*: una de substantiva, amb el signifi-cat d'«harassment», «trouble», «pains», «assiduity» i, en segon lloc, una de ver-bal, que significaria «idle talk», relacionant-les amb la idea d'un mot sense un significat clar. Paral·lelament, l'*A Syriac Lexicon* de Michael Sokoloff (2009, 926) proposa que la paraula siríaca que coincideix d'arrel s'ha de relacionar amb l'arrel verbal estativa hebrea *nss* i que es pot traduir com a «to be seriously ill» o «frail», «weak» o «sick». Aquest mot es translitera com a *nss* en arameu judeobabiloni i en llengua mandea, i com a *ns's*, en arameu judeopalestí.

En el context historicocomparatiu, quant a les llengües semítiques orien-tals, en els diccionaris assiris i accadis trobam les mateixes definicions. En l'*Akkadisches Handwörterbuch* de Wolfram von Soden (1972), es tradueix el verb *nasāsu* com a «klagen» o «jammern», és a dir, 'queixar-se' o 'ploriquejar'. W. von Soden associa el mot *nss* amb l'adjectiu arameu *nsīs*, traduït com a «krank» o «elend», és a dir, 'malalt' o 'trist' (1972, 753). De manera paral·lela, al *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago* ([1956] 1980, 23) se'ns defineix el mot com a «to sing», «wail», «complain»: aquí trobaríem una accepció que es relacionaria amb 'el gemec' o 'la queixa' que guarda relació amb 'defallir' i 'emmalaltir'.

I el 2000, en *A Concise Dictionary of Akkadian*, *nasāsu* es tradueix amb l'expressió anglesa «to lament», «wail» o «moan», és a dir, 'lamentar-se', 'plorar' o 'gemegar' (Black, George i Postgate, [1999] 2000243).

Tot recapitulant, voldríem dir que el verb accadi *nasāsu* 'gemegar' podria tenir relació de moviment amb el vacillar del malalt. El gemec o la lamentació són actes que es relacionen, des d'antic, amb moviments corporals envant i enrere, com el moviment del sanglotar. Aquesta és, doncs, una relació de moviment possible que imaginam propera a la vacillació d'algú marejat i, ja filant molt prim, llunyanament amb el moviment d'oneig de l'estendard o d'un centelleig (moviment de la llum en la intermitència de venir i anar-se'n).

Quant a les llengües afroasiàtiques antigues i, en concret, l'egipci, si hi fem una recerca comparativa, es veu que en el diccionari *Wörterbuch Thesaurus Linguae Aegyptiae* es documenta una arrel verbal *nss* que significaria, en antic egipci, «beschädigen» (o. Ä.) —és a dir, 'danyar algú' (tr.). Aquest verb el trobam escrit sols una vegada¹² i prové de la temporalitat de Siut I i data de Sesostris I.¹³ El text es tradueix així: «As for any man, any scribe, any knower of things, any small man, any poor man, who cause unrest in this tomb, destroy its writings, or damage its statues, they shall fall to the anger of Thoth, the effective one who is among the gods.» L'expressió «damage its statues» faria referència a l'acte de 'destruir', conceptes que estan directament relacionats amb el terme que ens ocupa. La paraula en qüestió es classifica com un verb de segona geminació, seguint les convencions morfològiques establertes per a aquesta tipologia verbal.¹⁴

Per concloure aquesta anàlisi, hem revisat diverses definicions i traduccions d'arrels semítiques per identificar les accepcions vinculades a l'arrel *nss*, principalment en relació amb els significats de 'malalt', 'defallir' i 'vacillar'.

12. D'aquesta paraula sols es conserva una referència: Wb 2, 336.12-13; FCD 140. Va ser escrita a Grab des Djefaihapi (Siut I), en el Gran Hall, a la meitat sud de la paret est, el text 223-249 i la línia 224.

13. Senusret I, Senwosret I o Sesostris I fou el segon faraó de la dinastia XII d'Egipte, que data c. 1960-1955 aC - 1925-1920 aC.

14. L'accepció egípcia del mot *nss* no s'ajusta a la traducció de la titulació reial del 'portaestendard', però opín que cal tenir-la en compte donat que el segell ammonita del segle VII aC té molta assimilació egípcia, i ambdues esferes culturals no estan allunyades. Tot i la proximitat que trobam en algunes iconografies, això no té per què suposar una proximitat lingüística; i més, si l'arrel tractada és una arrel ja de per si molt vetusta. Però sí que és cert que, el fet que el mot sigui un hàpax, també en egipci, és doblement interessant, i cal tenir en compte la cultura egípcia com una font de substrat cultural germà.

Els diccionaris d'hebreu bíblic documenten aquestes accepcions verbals, mentre que les fonts comparatives d'altres llengües semítiques, com l'acadi, l'arameu o el siríac, enriqueixen aquesta comprensió amb connexions entre 'lament' i 'gemec'. Aquesta síntesi permet evidenciar l'evolució semàntica d'una arrel fonamental en les llengües afroasiàtiques, des de significats corporals fins a metàfores de moviment i destrucció.

4.2. *L'arrel verbal nss (II) 'brandar, fer onejar'*

En aquest apartat, continuaré l'anàlisi dels diccionaris semítics que recullen l'arrel *nss*, tot centrant-me en aquells que atribueixen significats relacionats amb les nocions d'onejar', 'brandar' o 'alçar'. Tot i que la majoria d'aquests diccionaris coincideixen a associar l'arrel verbal *nss* (I) i les seves variants amb els significats principals de 'defallir' o 'destruir', acompanyats de derivacions com 'emmalaltir', i en menor mesura 'brillar' (un significat més pròxim a *nss* II), és important assenyalar que altres obres lexicogràfiques proposen interpretacions alternatives, que mereixen una consideració més profunda. Pel que fa a la segona accepció de l'arrel *nss* (II), diversos diccionaris l'associen amb el substantiu *ns*, que designa un 'estendard' o 'insígnia'. Així, l'arrel verbal es deriva nominalment d'aquest substantiu i es tradueix com un participi que expressa la noció d'onejar'. Aquesta arrel verbal *nss* (II) reflecteix matisos semàntics associats a fenòmens d'agitació i vibració, com ara 'tremolor', 'oneig', 'centelleig' o 'vaivé', evidenciant una connexió amb el moviment dinàmic i la intermitència.

L'accepció secundària de *nss*, com es llegeix en *The Concise Dictionary of Classical Hebrew* de David J. A. Clines (1993, 701), interpreta l'arrel verbal *nss* com a «sparkle» i «sway» o «pass to and fro». Així mateix, el *Bilingual Dictionary of the Hebrew and Aramaic Old Testament* de Ludwig Koehler i Walter Baumgartner ([1953] 1998, 620) relaciona etimològicament el mot *nss* amb l'acadi *nasāsu*, amb el significat verbal intransitiu de «move to and fro» o «vibrate» i, com a *qal*, pot ser «schwanken», això és, 'fluctuar'; així com «run zigzag» i «glitter/twinkle». Schökel ([1990] 2008, 498) hi documenta també una arrel verbal intransitiva amb el significat ja esmentat de 'vacillar' —que pot relacionar-se amb el vacillar d'algú marejat, en consonància amb *nss* (I)—, de la mateixa manera que, si escrutam l'etiòpic clàssic, en el *Comparative Dictionary of Ge'ez* ([1987] 1991, 794) trobam el verb etiòpic *nss* relacionat amb l'arrel verbal hebrea *nss* «falter» ('flaquejar'), «sway» ('zigaguejar'). També cal

mentonar l'arrel verbal de l'ugarític /n-š-š/, on el diccionari de Gregorio del Olmo i Joaquín Sanmartín (*A Dictionary of the Ugaritic Language*, 2003, 648) defineix com a «to take flight, fly».¹⁵

I, en el *Concise Dictionary of Akkadian* (2000, 246) podem comentar l'interessant mot *našû* II «to lift, carry», així com el substantiu que deriva de la mateixa arrel *nāšu* «bearing, bearer».

En el diccionari de Targarona (1995, 827) s'afirma que l'arrel *nss*, a banda de totes les accepcions comentades, conté l'accepció d'«enarborar» o «brandir»; s'hi assegura, emperò, que aquesta accepció pertany a l'hebreu israelià. Aquest fet es veu també en *The Concise Sapphire Dictionary* (1997, 714), on s'exposa que l'accepció de «brandar» forma part d'un ús de l'hebreu modern. En conjunt, les divergències entre diversos diccionaris sobre el terme «portador de l'estendard» evidencien una interpretació més pròxima a l'hebreu contemporani, la qual contrasta amb la concepció tradicional dels sefardites judeoespanyols, que atribueixen al participi en qüestió el significat de «qui alça l'estendard» o «portador de l'estendard», una visió més arcaica. Tot i les conclusions que presentaré, és important subratllar que els diccionaris consultats presenten inconsistències a l'hora de tractar aquest terme, i suggereixen que l'arrel necessitaria una revisió profunda. L'objectiu ha estat iniciar una anàlisi del mot bíblic d'Isaïes 10,18, partint de la inscripció del segell ammonita, i posar-lo en relació amb les discrepàncies observades en els còdexs més influents, que discuteixen si aquest terme és un hāpax o no. Així, aquesta recerca obre la porta a un debat més ampli sobre l'evolució i les interpretacions del terme en qüestió.

El significat de l'arrel verbal *nss*, relacionada amb el moviment d'agitació, apareix documentat en dues arrels distintes en molts dels diccionaris analitzats. Consideram que *nss* (I) «estar malalt, ferit» pot associar-se directament al primer significat de «defallir». Així, el significat «defallir» s'avé amb el concepte d'«estar marejat o estar malalt, una situació en la qual un hom «tremola» i

15. El verb ugarític /n-š-š/ traduït com a «to take flight, fly» podria tenir relació amb el mateix verb hebreu *nšš* (נָשַׁשׁ) que, alhora, podria estar lligat a *nss*, atès que la Bíblia conté moltes arrels que canvien la *sāmekh* per la *tsadeh*, i viceversa. El mot *nšš* (נָשַׁשׁ) surt quatre vegades a la Bíblia, i a Zacaries 1,7 significa «brillar». Cal destacar que en la resta de llocs significa «brotar» o «florir», com exposa Even-Shoshan en les seves concordances bíbliques (1977, 779), així com l'estudiós comenta que la tercera accepció del terme *nss* es pot traduir com a «brillar», i que נָשַׁשׁ i נָשַׁשׁ tenen relació: com ja hem afirmat, aquest tetrakis legomenon *nšš* pot tenir relació amb *nss* a causa de la confusió que hi hagué amb les sibilants.

«vacilla» quant als seus moviments, fins a, potser, caure desmaiats. És interessant remarcar que, en llatí, trobarem posteriorment una construcció etimològica que ens remet a això que acabam d'exposar: el mot *infirmus* (del qual derivarà, en castellà, *enfermo*); es tracta de la construcció *in - firmus* 'el que no està ferm', 'el qui decau', 'el qui es mareja' o 'el qui no es manté dret'. Igualment, podem destacar un exemple, encara més acurat, en alemany, en què existeixen aquestes dues construccions: *schwach* 'feble' i *schwingen* 'oscillar'. Així doncs, el mareig, la vacil·lació i el defalliment podrien provenir de forma plausible de la mateixa arrel primigènia. L'agitació i el mareig d'algú malalt se succeiria dins l'arrel verbal primera que hem relacionat amb el defalliment (*nss* I), mentre que el vaivé d'alguna cosa que oneja o d'alguna cosa que s'eleva pertanyeria més tost a l'arrel verbal segona que comentam en aquest apartat (*nss* II). Arribats a aquest punt, escau que ens plantejam una qüestió: és *nss* (II) una forma en participi derivada directament de l'arrel vetusta de moviment *nss* (*primaе nun* i reduplicada) de la qual deriva, també, *nss* (I), o és, en canvi, *nss* (II) una derivació directa del substantiu hebreu *ns* 'bandera, penó, senya'?

L'arrel *nss* (I) estaria emparentada amb el verb hebreu transitiu *nāṣā^h*, com exposa Eulàlia Vernet (2008, 221), i aquesta arrel alhora ho estaria amb el verb hebreu *lāmed-yod *nsy-* (heb.IIIy) 'provar, temptar' i amb l'arrel verbal còncava de l'hebreu **nws-* 'estar endormiscat, somnolent'. De la base consonàntica **nsy-* l'ugarític i l'etíop contenen una segona accepció derivada del protosemític 'provar, temptar' que significaria 'ferir, colpir'. L'arrel verbal *nss* (II), un *hitpo^llel* que significa 'ser alt' en el sentit d'«erigir-se, elevar-se», podria ser una arrel denominativa del substantiu **ns(s)-* 'estendard, insígnia' que està testimoniada en passatges bíblics (Nombres 21,8; Isaïes 11,10); o ser un participi de l'arrel verbal intransitiva de moviment *nss* (II) 'onejar', extreta directament de l'arrel comuna.

Que l'arrel denominativa del substantiu *ns* sigui la que trobam al segell ammonita i al passatge d'Isaïes és un fet plausible, atès que, si se li afegeix un pronom personal sufixat, porta un dagueix fort que gemina la consonant, la qual cosa ens remet a **nss-*: aquest seria un verb derivat del substantiu, el qual havia d'existir, per força, anteriorment al verb.

D'altra banda, els matisos dels significats de moviment ens porten a analitzar un seguit de diccionaris que associen el moviment amb el significat d'«onejar», proposant traduccions del terme amb el sentit d'«alçar o brandir quelcom». Aquests significats es relacionen també amb el concepte del moviment, ja que si s'alça o es branda un estendard se'l fa, possiblement, onejar.

Amb relació a *nss* (II), en l'hebreu bíblic, el *Diccionario teológico del Antiguo Testamento*, dirigit per G. Johannes Botterweck i Helmer Ringgren ([1978] 1997, 2387), documenta el participi *nss* relacionat amb Isaïes 10,18 i amb aquest concepte que plantejam. Així, el tradueixen com 'el qui usurpa' o 'el qui exhibeix': el verb *exhibir* entraria en les traduccions relacionades amb 'brandir'.

Seguint amb aquesta segona accepció de l'arrel *ns(s)-*, quant a l'arameu rabínic palestinenc, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period* de M. Sokoloff (1990, 352-354) testimonia un substantiu masculí que es traduiria com a «miracle» o «sign», així com una arrel verbal *tertia infirmae *nsy*, un verb que significaria «to support, take» o «to test, try», verbs que es relacionen amb aquesta accepció que ara tractàvem.

La resta de llengües semítiques nord-occidentals, com l'ugarític, o sud-occidentals, com l'àrab, testimonien també una arrel verbal de significat afí a aquesta segona accepció.

En conclusió, hem sostingut que el mot *nss* és un participi singular, que pot originar-se a partir d'un verb derivat de diverses arrels semàntiques evolucionades. No obstant això, l'arrel primigènia que engloba totes aquestes variants seria la mateixa: una arrel antiga associada al concepte de moviment, possiblement vinculada a un fenomen onomatopèic. Aquesta arrel, relacionada amb termes com 'vaivé', 'centelleig' i 'vacil·lació', donaria lloc al primer significat *nss* (I), que s'associa amb 'estar malalt' o 'defallir'. En aquest context, propòs que el mot *noses*, segons les interpretacions dels diccionaris consultats, podria ser el participi d'un verb traduït com 'fer volar', 'suportar' o 'onejar'; un verb que estaria principalment vinculat a l'acció de manejar un estendard, movent-lo, és a dir, associat a un concepte de moviment. Per aquest motiu, consideram que el mot *nosēs* de l'arrel *nss* (II) es pot entendre com un participi derivat, similar a l'arrel *nss* (I), d'una arrel verbal protosemítica. D'aquesta arrel *nss* (II) derivaria, al primer mil·lenni aC, el substantiu deverbal *ns(s)-*, que significa 'ensenyar' o 'bandera'. Així, del verb *nss* (II) sorgeix el substantiu *ns* en hebreu i arameu, el qual podria donar lloc a un nou verb *nss* (II'), amb un matís més estàtic i que es podria traduir com a 'portar l'ensenyar' o 'agrupar-se sota l'estendard', una accepció que seria posterior.¹⁶

16. També és interessant posar aquests significats en relació amb altres arrels verbals hebrees que poden assimilar-s'hi, com l'arrel נשא, que Koehler i Baumgartner relacionen amb el significat d'«elevant, aixecar» (KOEHLER i BAUMGARTNER, 1994, 937). Aquí hi trobam una col·locació molt semblant de consonants: una nun, amb una sibilant i una arrel dèbil en tercera posició.

4.3. *L'arrel nominal deverbal* ns(s) 'estendard', 'insígnia', 'miracle'

En aquest sentit, resulta rellevant seguir els diccionaris que associen la definició en qüestió a la titulació reial que intentàvem vincular-hi. Així, és necessari destacar aquells diccionaris que proposen una traducció que remeti explícitament al concepte de 'portador de l'estendard'. Aquests diccionaris relacionen els verbs 'brandir' i 'alçar' amb el participi singular substantivat *nss*, interpretant-lo com 'qui porta, alça o branda l'estendard', o més àmpliament, 'qui oneja'. És molt interessant constatar que en el *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions* de J. Hoftijzer i K. Jongeling (1995, 737) trobam l'accepció de 'portador de l'estendard' associada amb el mot que tractam. L'entrada del mot *nss* hi és dividida en dos apartats: en un primer se'ns el relaciona amb *nss* (I) i el defineix com un mot de procedència fenícia que podria traduir-se com a 'esdevenir feble', 'lamentar-se' o 'fugir', i també 'volar'. Les accepcions de 'debilitar-se' o 'lamentar-se' podrien provenir, com hem vist, d'un *nss* (I) que primigèniament significaria 'estar malalt'.

El mot *fugir* està relacionat amb l'arrel verbal còncava *nūs* (נִוַּס), que és un verb que els traductors emmirallen, tot sovint, amb el *nss* d'Isaïes 10,18, com fan, per exemple, els de la Vulgata i el Targum.

La definició trobada en la primera entrada del diccionari de J. Hoftijzer i K. Jongeling que comentam porta adjunta la definició de 'volar' que hem relacionat amb el que hem anomenat *nss* (II) 'estar elevat' i no pas amb *nss* (I) 'estar malalt'. Finalment, aquest diccionari disposa d'una segona entrada per al mot *nss*, on se l'associa directament amb una possible funció o titulació reial amb relació a un substantiu ammonita (en singular i en estat absolut) que es podria traduir com a 'portador de l'estendard'. Aquest és un fet altament important, perquè parla de l'origen ammonita del terme, la qual cosa ens remet al segell ammonita del segle VII aC com a font única per a la consulta d'aquesta titulació.

A banda d'aquestes traduccions, trobem significats que sols encaixen de forma parcial en algun dels grups mencionats: 'defallir' o 'estar malalt' (*nss* I), 'onejar', 'brandir' o 'portar l'estendard' (*nss* II).

Per acabar, cal parlar del diccionari etimològic d'Ernest Klein ([1966] 1987, 419), on són tractades la majoria d'accepcions de què hem parlat (l'arrel verbal *nss* I, *nss* II i el substantiu *ns*). Aquí, s'hi fa una distinció ben clara entre l'arrel verbal *nss*, amb significat de 'defallir', 'destruir' o 'estar malalt' (testimoniada en hebreu bíblic pel participi *qal nosēs* que trobam, com marca Klein, en l'hàpax d'Isaïes 10,18) i l'arrel verbal que té per significat 'onejar' o

‘portar l’estendard’ (*nāsās*). L’accepció d’‘emmalaltir’ s’hi lliga amb l’arameu, el siríac i l’accadi; en canvi, l’accepció d’‘onejar’ l’exposa com un verb denominatiu del substantiu hebreu *nēs* (נֶס) ‘bandera’, que he anomenat *nss* (II’), que es remuntaria al primer mil·lenni i no seria pas derivat directament de l’arrel verbal protosemítica com ho és *nss* (II). Klein, a més, afegeix una altra accepció de significat, com ‘enlluernar’, ‘ser meravellat’, ‘fer miracles’, derivada, també, del substantiu arameu *ns* ‘estendard, senyal, miracle’, segons documenta *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period* de M. Sokoloff.

Aquest estudiós defineix ambdós *nss*, tant l’accepció de ‘fer miracles’ com la d’‘onejar’, com a verbs determinatius del substantiu *nēs* (נֶס). L’accepció ‘fer miracles’ en la llengua hebrea, doncs, dataria d’època rabínica, car la Bíblia hebrea no documenta cap arrel verbal *nss* amb aquesta accepció. Encara que és interessant mencionar que l’hebreu bíblic i l’hebreu rabínic conviuen en el temps, i que es poden trobar paraules similars a *nss* o derivats d’aquesta a la Bíblia que es tradueixen com a ‘fer miracles’ (Nombres 26,10; Isaïes 11,10).

En el versicle 9,16 de Zacaries podem veure el que seria un derivat del *nss* (II), un participi femení plural *hitpael* (תִּתְפַּאֵל). Aquest participi, derivat de *nss* (II), apareix traduït de dues maneres, segons la versió: en la *New American Standard Bible* el trobam traduït com a «sparkling», és a dir, ‘centellejant’, ‘enlluernant’, ‘brillant’, associat a moviment, i en bíblies com la *King James*, el *hitpael* es tradueix, derivat de *nss*, com a «lifted up as an ensign», és a dir, ‘alçades [les joies de la corona] com una ensenya’, relacionat, per tant, amb ‘brandir’ o ‘alçar’.

D’aquesta manera, del verb *onejar* (*nss* II), derivat del verb de moviment protosemític, en traiem la mateixa evolució cap al sentit de ‘fer miracles’ que és una arrel verbal tardana i denominativa, derivada del substantiu tardà i rabínic *nes* ‘miracle’. I dels significats amb el matís de moviment ‘fer vibrar o fer onejar’ de l’arrel verbal *nss* (II) s’associen, també, els d’‘alçar’ o ‘enarborar’. Així, el participi que trobem a Zacaries 9,16 es tradueix, a vegades, com a ‘centellejant’ o ‘brillant’ —«joies brillants» (tr.)—, en consonància directa amb el moviment del centelleig de les gemmes, o com a ‘alçar’ —«joies alçades» (tr.)—, en ambdós casos des de la perspectiva del moviment de *nss* i, més concretament, de *nss* (II). Opín, doncs, que les traduccions de ‘centellejar’ o ‘fer brillar’ provenen directament de l’arrel verbal *nss* (II), així com les d’‘alçar’, i no de l’arrel verbal *nss* (I). Les accepcions que deriven dels ‘moviments de la llum’ i dels ‘moviments de quelcom que s’alça’ tenen relació directa amb

nss (II), d'aquí que Zacaries es tradueixi amb aquesta dualitat, la de l'‘enarborar’ i la de ‘brillar’: ambdues possibles traduccions són de la mateixa derivació de l'arrel *nss*, la *nss* (II). Hem dit que l'arrel vetusta era una arrel relacionada amb el moviment, però, llavors, es dividí amb algunes subarrels que s'estengueren en diversos significats. Consider, doncs, que el significat de ‘brillar’, ‘fulgurar’ o ‘centellejar’, a banda de tenir relació amb el moviment del vaivé de la llum o d'una gemma, té relació amb l'estendard o la senya bíblica, com exposarem en el punt 4.4.

Finalment, cal subratllar que, tot i que sostenc que el participi antic derivat de l'arrel verbal *nss* (II) és present tant en el segell com en l'hàpax bíblic d'Isaïes, aquesta constatació no implica necessàriament que altres derivats, com el *hitpo'el* de Zacaries 9,16, provinguin també d'aquesta mateixa arrel verbal *nss* (II). En aquest sentit, és fonamental destacar que el substantiu hebreu bíblic *ns* ('bandera') i el seu equivalent arameu antic són derivats d'una arrel verbal *nss* (II) que es remunta al primer mil·lenni aC. Així, propòs que el *hitpo'el* observat podria ser un participi derivat de *nss* (II'), un verb denominatiu originat a partir de ‘bandera’ i, mes tard, de ‘miracle’. Aquesta arrel *nss* (II), testimoniada en les llengües semítiques orientals (com l'accadi) en el tercer mil·lenni aC, també es documenta en llengües semítiques occidentals des del segon mil·lenni aC. D'aquesta manera, cal subratllar que diversos termes bíblics derivats de *nss* (II') mantenen una connexió amb el concepte de ‘bandera’ i, posteriorment, amb l'accepció rabínica de ‘miracle’, que deriva del substantiu hebreu *ns*.

En les entrades trobades a *Ma'agarim*,¹⁷ es relaciona l'arrel *nss* amb quatre accepions (i amb multitud d'entrades) que s'esdevenen de mostres extrabíbliques i bíbliques del terme, i que són: 1) ‘enarborar amb brillantor’, ‘bandera’; 2) ‘podridura’ (que es relaciona amb Isaïes 10,18); 3) ‘miracle’, ‘meravella’, i 4) ‘pena’, ‘tristor’. Hi ha, doncs, una relació directa entre el ‘lament’, la ‘pena’ o la ‘tristor’ i l'arrel de moviment tractada. La part de la ‘podridura’ té relació amb el ‘defalliment’ i, com veurem en l'apartat cinquè, és una de les propostes que més abunden per a traduir la part final del versicle d'Isaïes.

D'altra banda, l'accepció del ‘miracle’ s'ha de posar en consonància amb el tema, ja tractat, que situa ‘miracle’ i ‘bandera’. L'arrel *nss* té aquesta quantitat d'entrades considerable, com també la té l'arrel *nws*, la qual compta

17. ACADEMIA DE LA LENGUA HEBREA, *Ma'agarim: Base de dades lingüística del hebreu* (en línia), <<https://maagarim.hebrew-academy.org.il>> (consulta: 25 febrer 2025).

amb una llista de paraules sense significat per manca de context, i una llista de paraules que la relacionen amb tres significats: 1) ‘podridura’ (relacionant el mot *nws* amb el versicle d’Isaïes), 2) significats incerts (on s’afirma que aquesta paraula funciona com una paraula màgica en el Talmud) i 3) ‘brandar’, ‘bandera’, ‘brillar’ (tot sovint en forma de *qal* i, també, en forma de *po‘lel*).

Comptat i debatut, podem observar aquí el ventall d’opcions que es despleguen, també, davant de l’arrel verbal *nss* (II), documentada ja en accadi al tercer mil·lenni aC com a ‘fer volar’ —amb matís de moviment— i davant de l’arrel denominativa *nss* (II’), documentada en hebreu i arameu del primer mil·lenni aC, ‘portar l’ensenyà’ —amb un matís més estàtic— i, llavors, com a ‘fer miracles’ quan del’accepció ‘bandera’ en derivi, també, l’accepció ‘miracle’ en època rabínica.

4.4. *L’estendard i el miracle*

En aquest apartat, abordaré la relació entre l’estendard i el miracle per tal de desxifrar la seva associació en el context bíblic. No introduiré una nova esfera semàntica, sinó que examinaré els orígens semítics del terme *estendard* i la seva utilització, analitzant com aquesta pot estar vinculada al concepte de *miracle*, dos aspectes fonamentals per a la comprensió del versicle d’Isaïes 10,18.

La relació entre els conceptes d’estendard i de miracle la podem resseguir a l’*Encyclopaedia Biblica: Thesaurus Rerum Biblicarum Alphabetico ordine digestus*, on el terme *ns* es presenta en l’accepció de ‘miracle’, una accepció d’època rabínica, conservada encara en la llengua hebrea actual.

Aquest terme designa un fenomen o esdeveniment extraordinari que el creient considera inexplicable sense recórrer a la intervenció directa de la divinitat en el transcurs natural dels esdeveniments. En aquest sentit, un miracle es configura com una alteració de les lleis naturals per part d’un déu, una acció que transgredeix les regularitats establertes en el funcionament del món. En la Bíblia, el substantiu *nēs* (נֶס) és emprat amb diferents accepcions: ‘vela’ (Ezequiel 27,7) o ‘estendard’ o ‘bandera’ (Isaïes 62,10). El mot *nissím* (נִסִּים) és traduït com a ‘miracles’, entesos tot sovint com a ‘signes’ o ‘senyals’, *’ôôt* (אוֹתוֹת). Així, és possible que al substantiu *nēs* (נֶס) se li aplicàs una ampliació semàntica des de la seva accepció de ‘senyal’, i evolucionàs, per influència aramea en època rabínica, vers significar també ‘miracle’ o ‘meravella’.

Els miracles (*nes*, *nissim*) narrats a la Bíblia són considerats senyals prodigiosos per la seva naturalesa, encara que aquests últims termes no hi apareixen explícitament. Així, se'ns fa la distinció entre els senyals i els prodigis —*ʔtôt u môftîm* (אותות ומופתים)—, que volen palesar alguna cosa, i els miracles —*nissîm* (נסים)—, que tenen influència directa i decisiva sobre l'evolució de les vides de les persones: aquests consisteixen en una salvació miraculosa i un càstig sorgit de la intervenció d'un miracle (Beinart *et al.*, ed., 1968, 874-879).

En accadi existeixen molts mots relacionats amb l'esfera conceptual de l'estendard, tant cívic com religiós, vinculat a rituals o deïtats concretes.

Pongratz-Leisten (2011), en el seu article «Standarte (Standard)», porta a terme una anàlisi detallada de les diverses terminologies associades a aquest camp semàntic i distingeix entre els estendards reials i els estendards divins, que presenten variacions segons el context en què s'utilitzin (judicial, ritual o militar). No obstant això, no es pot establir cap connexió semàntica amb l'arrel *nss* que hem analitzat prèviament.¹⁸

Després d'una anàlisi exhaustiva de la taula de diccionaris i d'una exploració de la temàtica de l'estendard en l'antiguitat, es pot concloure, amb certa probabilitat, que ens trobem davant d'una arrel verbal de gran antiguitat. Aquesta arrel, mitjancant l'evolució interna de la llengua hebrea al llarg del temps, va donar lloc a diversos significats, com ara 'onejar', 'vibrar', 'vacil·lar', 'titil·lar' i 'espurnejar'. Trob pertinent tornar a destacar que l'arrel tractada té, en els significats, un matís de moviment clar en totes les accepcions, tant en l'arrel verbal *nss* (I) com en l'arrel *nss* (II), ja que el significat bascula —valgui la redundància— entre l'esfera d'alguna cosa que va i ve en moviment seguit i l'àmbit del concepte de vacil·lació o d'oscil·lació envant i enrere d'algú marejat o malalt, o el d'oneig d'una bandera en elevar-se o el del centelleig que pot fer la llum. Quant a l'arrel *nss* (I), consider oportú relacionar-la, també, amb el moviment que fa una persona que es lamenta o plora, sobre la qual podem

18. Un dels verbs que connoten l'acció d'«erigir» en accadi és *zaqāpu*, que no té cap relació amb el *nasāsu* comentat. En sumeri existeix també un mot per anomenar els estendards, *šū-nir* o *urin* (Pongratz-Leisten, 2011, 106-110). En egipci, el mot del portador de l'estendard també existeix, i es translitera *ṯ3.y-sry.t*; és un títol de caràcter militar. D'aquesta manera, cap dels mots que designen 'estendard' en aquestes llengües pot relacionar-se directament amb *nss*. El mot per anomenar el portador de l'estendard a l'Antic Egipte (*ṯ3.y-sry.t*) no estaria tampoc lligat etimològicament amb l'arrel protosemítica **nss*. El mot es pot trobar a Erman-Grapow (1982, vol. iv, 192, 13-18; vol. v, 348, 5). A més, es pot consultar també a Schluman (1964, 69 i seg.).

imaginar una intenció suplicant o de pregària, imaginar la persona en moció del tors envant i enrere en lament o contrició, acció mil·lenària amb què els creients s'adrecen a Déu i l'imploren.

Així, de l'accepció *nss* (I) relacionada amb l'‘estar malalt o marejat’ en podria derivar el moviment de vibrar o vacillar, relacionat amb el moviment de vaivé de les persones quan estan marejades i malaltes. L'arrel *nss* (II) serà una arrel verbal que derivarà de la mateixa accepció de moviment relacionada amb l'oneig o vaivé que fa alguna cosa en ser alçada o en fer-la volar. I, d'aquesta arrel *nss* (II), en derivarà el substantiu *ns(s)*, que significa ‘bandera’ (com actualment en hebreu), ‘estendard’, ‘senyera’ o ‘penó, un substantiu ja documentat en la Bíblia hebrea i rel·ligat, també, amb l'esfera semàntica del moviment (Nombres 21,8; Isaïes 11,10; Èxode 17,15; Isaïes 49,22). A partir de l'època rabínica, i per influència de l'arameu rabínic, l'hebreu hauria agafat com a manlleu el substantiu *nēs* (נֶסֶם) amb l'accepció de ‘miracle’, d'on es derivarà, també, el verb denominatiu *nāsas* (נָסַס) que té per significat ‘fer miracles’. Aquesta accepció verbal, més tardana, no testimoniada encara en la Bíblia hebrea i documentada a partir de l'època rabínica, fora causada, al meu entendre, pel significat màgic que s'atorga a l'estendard, com un amulet.

Així, escau tenir en compte que l'accepció de ‘miracle’ es pot relacionar amb el de ‘bandera’: el miracle és eteri i l'ensenyà o bandera el fa esdevenir físic, n'és l'amulet o l'objecte apotropaic. En aquest sentit, en el passatge bíblic de Nombres 21,4-9, trobam el relat de Moisès i la serp de bronze, on s'exposa la represa del camí per part del poble, que, a poc a poc, comença a mostrar el seu malestar envers Moisès i Déu a causa de donar-los pa poc consistent i deixar-los passar fam. Jahvè respon a aquesta crítica enviant al poble unes serps. Després que el poble fos mossegat per les serps, va recórrer a Moisès per reconèixer el pecat de criticar Déu i criticar-lo a ell mateix. No obstant això, Jahvè decideix no eliminar les serps després del penediment, sinó que imposa una condició perquè cada individu se salvi personalment, mitjançant la mirada a la serp disposada sobre l'estendard (*nēs*), un objecte apotropaic que adquireix la funció d'insígnia o símbol protector. Així, els israelites, en mirar l'estendard de bronze, creuen que es curen i eviten la mort. Aquest passatge, com destaca Antoni Pou (2015, 102-103), a més de reflectir el restabliment de la confiança entre Jahvè, Moisès i el poble, planteja, dins del context bíblic, la funció de l'estendard com un amulet protector de gran significat per als hebreus.

Tornant a l'àmbit de la reconstrucció etimològica del protosemític, aquesta arrel verbal **nss*, testimoniada àmpliament en la majoria de llengües semítiques, tindria el significat bàsic de ‘sacsejar’ (en la seva forma més activa) i

d'«estar malalt» (en la seva forma estativa i, per tant, intransitiva) —ambdues accepcions marcades morfològicament mitjançant el canvi apofònic de la vocal temàtica radical. Els significats de l'arrel estan relacionats, en origen, amb els moviments de vaivé i vacil·lació, i són, possiblement, derivats d'un significat primigeni onomatopèic; tal com s'ha afirmat, una arrel geminada i de primera radical *n* és doblement irregular en protosemític.

Finalment, a manera d'enllaç amb l'apartat vinent, vull exposar les diferències principals que trobam entre les tres traduccions del versicle d'Isaïes 10,18: «I la glòria del seu bosc i del seu jardí, la farà tornar escanyolida des del coll fins a la cintura; serà com la consumpció d'un tísic» (Bíblia de Montserrat). En primer lloc, si planteig que el versicle evoca la idea d'algú que és derrotat i fuig, tractam d'un matís concret, en què la població, davant del setge, fugiria esporuguida. Aquest sentit correlaciona amb un caràcter ben humà: la por i la idea de la guerra no desitjada i afrontada sense voluntat de lluita. En segon lloc, trobam versicles en què els traductors fan ús de figures etimològiques com «el que és derrotat està en derrota», perquè fonèticament s'assembla a la forma hebrea, que allitera els sons, tot i que *kimsos* i *nss* no siguin la mateixa arrel. Aquesta segona traducció admet variacions poètiques per a expressar aquesta alliteració de fonemes hebreus, com les que trobam en les versions en què s'expressa «el malalt defalleix» o «el corcó és menjat». La redundància és una forma preciosa per a donar força al significat exhibit; així, amb la repetició de fonemes (alliteració) o d'imatges, o bé amb la creació d'una comparació redundant, es vol crear en la nostra ment una imatge forta i colpidora.

Finalment, és adient fer exposició de la tercera traducció bíblica que abunda en llegir aquest versicle, que es basaria en una entesa diferent del mot *nss*, tractat ara com un participi dels verbs *onejar* o *brandir* (verb *nss* II amb matís de moció) entès com 'el qui oneja' i derivat a 'el qui porta l'estendard'. Aquest 'portador de l'estendard' es traduiria com una titulació reial acompanyada de l'infinitiu comparatiu i temporal *kimsos*, lit. 'com en el defallir'. Així es prendria la comprensió del versicle: el defallir (*kimsos*, infinitiu) del portador de l'estendard ('el qui fa onejar', *nss*, participi substantivat). Aquest és un fet important, com hem dit, perquè crea un matís nou i clau per entendre algunes coses i diferencia les arrels distintes de què provenen els mots *kimsos* i *nss*. D'aquesta manera, si afirmam que 'el que defalleix' 'fuig' o que 'el que defalleix' 'cau', s'entén que el setge de la ciutat s'està produint i que hi ha una gran quantitat de gent que, dins de l'imaginari de la guerra, pateix profundament la ira de Déu. En canvi, si s'entén que, en aquell precís instant que es narra, el portador de l'estendard cau, aquest deriva en un fet de gran força poètica, sim-

bologia i significació, ja que pretén connotar que qui cau és tota la ciutat; és a dir, en una guerra del món antic, si cau el qui porta el símbol de la ciutat és que ja ha caigut l'última resistència: cau el símbol, s'esfondra la idea de «la ciutat», tal com afirmaven ja RaDaQ, Malbim i d'altres rabins de gran importància.

Cal assenyalar que, en oposició a aquest plantejament, Williamson (2018, 536-537) refusa la traducció de 'portaestendard' i considera poc probable que el terme faci referència a aquest element. Segons la seva anàlisi, els estendards en el context d'Isaïes i, en termes generals, a l'Antic Testament, no es concebien com a punts de reunió en el marc d'una batalla, sinó més aviat com a senyals destinats a convocar un exèrcit o a reunir la població en un lloc determinat abans d'iniciar qualsevol acció concreta. Per tant, en la seva opinió, seria un exercici especulatiu interpretar el fracàs de l'abanderat com un indicatiu de derrota. L'estudiós proposa, com s'ha indicat anteriorment, que es va seleccionar una forma lingüística poc comuna (possiblement de caràcter regional) per generar un efecte sonor específic: un participi poc habitual de l'arrel נוס (potser d'una forma rara com נס o d'una variant *po'el*, però alliberat de la seva força semàntica habitual), cosa que li semblaria proporcionar un sentit més adequat.

Per tots aquests motius, és clau entendre la visió dels diversos traductors, per comparar, així, quina de les tres accepcions empren per a significar un versicle tan important. I, dins aquesta visió del traductor, hi trobam la manera pròpia de sintetitzar l'entesa d'aquest passatge bíblic. Finalment, cal mencionar que no és només que en variï la comprensió del sentit del versicle, sinó que, també, es tracta de comprovar què hi llegia el traductor en el mot en qüestió: un participi *nss* de l'arrel *nss* (I) «to be sick» o bé de *nss* (II) «to be high»; i, tot plegat, amb una traducció enllaçada amb l'infinitiu constructe, amb partícula comparativa i de matís temporal, *kimsos*, de l'arrel verbal *mss* («to dissolve, melt»).

5. Isaïes 10,18: els matisos en la traducció dels versicles

En aquest apartat abordarem l'anàlisi de diverses traduccions bíbliques per a dilucidar les dificultats interpretatives associades amb aquest versicle. La discussió se subdividirà en tres seccions, cadascuna dedicada a explorar una de les tres esferes semàntiques en què es pot inserir el participi *nosēs*. L'objectiu serà, d'una banda, examinar l'origen etimològic i el desenvolupament històric del terme, i de l'altra, aprofundir en la comprensió del verset en qüestió. Les primeres traduccions que es comentaran són aquelles que associen el terme

amb la figura del 'fugitiu'. En les segones traduccions, s'hi observaran aquelles que relacionen el terme amb els conceptes de 'defalliment', 'desaparició' o amb la condició d'un individu malalt que experimenta un procés de declivi. Finalment, en les terceres traduccions s'exploraran les interpretacions que vinculen específicament el versicle, i en particular el terme en qüestió, amb la figura de la titulació reial de 'portador de l'estendard'.

5.1. *La idea del 'fugitiu'*

La noció del 'fugitiu' serà abordada en aquest primer apartat, així com les interpretacions menors associades a aquesta traducció. Les primeres traduccions bíbliques que es discutiran i que reflecteixen aquesta interpretació són la Septuaginta i la Vulgata. La traducció grega de la Septuaginta data d'entre els segles III i I aC, en funció dels llibres, i la Vulgata, traduïda en llatí per Sant Jeroni, del segle IV-V dC. A diferència de la Septuaginta, la qual seguí un text hebreu de tradició alexandrina, la Vulgata traduï, en la seva darrera fase, del *textus receptus* hebreu, el text consonàntic acceptat pels rabins, d'origen sacerdotal (Jerusalem), que serà vocalitzat segles després pels masoretas de Babilònia i Palestina. Atès que la Vulgata tradueix, doncs, del text hebreu oficial consonàntic, un text encara sense vocalitzar, les divergències interpretatives pel que fa al text vocalitzat masorètic poden ser explicades per l'absència, en època de Jeroni, d'un text definitiu vocalitzat i puntuat masorèticament i per l'exegesi jueva dels savis rabins que l'assessoraren durant la seva estada a Cesarea.

Quant al versicle d'Isaïes (10,18), la Septuaginta traduï: «ἀποσβεσθήσεται τὰ ὄρη καὶ οἱ βουνοὶ καὶ οἱ δρυμοί, καὶ καταφάγεται ἀπὸ ψυχῆς ἕως σαρκῶν· καὶ ἔσται ὁ φεύγων ὡς ὁ φεύγων ἀπὸ φλογὸς καιομένης» (Isaïes 10,18 Septuaginta); el qual podem traduir així: «[Aquell dia] s'extingiran les muntanyes, i els turons i les serres; i devorà des de l'ànima fins a les carns; i el fugitiu serà com el que fuig de la flama ardent.»

En la Vulgata es troba: «Et gloria saltus ejus, et carmeli ejus, ab anima usque ad carnem consumetur; et erit terrore profugus» (Isaïes 10,18 Vulgata): «I la glòria del seu bosc i del seu camp de vinya serà consumida en cos i ànima: i [Sennaquerib] serà [com] un pròfug en païra.»¹⁹

19. Traducció a càrrec de la doctora Eulàlia Vernet i Pons.

La Septuaginta i la Vulgata traduïren el participi hebreu *nosēs* com ‘el qui fuig’ (ὁ φεύγων) o el ‘fugitiu’ (*profugus*) havent-lo interpretat com un participi *po’lel* de l’arrel verbal còncava *nūs* (נוס) ‘fugir’, tal com observà, quant a l’arameu, Ribera Florit amb relació al Targum d’Isaïes (1988, 96). Aquesta és una proposta que ja hem exposat a través del Targum en arameu:

וְיִקַּר סָגִי מִשְׁרִיתָהּ נִפְשִׁיהוֹן עִם פְּגִרְהוֹן יִשְׁיָצִי יְהִי תִבִּיר וְעָרִיק²⁰

Aquest versicle, com hem afirmat, es podria traduir així: «I [Déu] consumirà la glòria de la multitud del seu exèrcit, i llurs ànimes amb llurs cossos, i ell serà romput i esdevindrà un fugitiu.»

En arameu, podem relacionar semànticament el participi passiu arameu *ʿrīq* (עָרִיק) amb el participi hebreu que ens ocupa *nosēs* (נָסַס), si l’acceptem com a participi *po’lel* del verb còncav *nūs* (נוס) ‘fugir’. Aquest mot seria, com ja hem afirmat, un participi passiu G (עָרִיק) de l’arrel verbal *ʿrq* ‘fugir’, el qual Jastrow tradueix en anglès com a «fugitive, hunted» (Targum d’Isaïes 10,18), relacionant-lo amb el text hebreu נָסַס (1996, 1118). Jastrow (1996, 1123) relaciona aquest mot amb el verb עָרַק, que es tradueix com a ‘córrer’, ‘fugir’, però també ‘perseguir’ («to put to flight»), és a dir, aquest últim entès com a ‘rebutjar’, ‘fugir’ o ‘prendre un vol’. D’altra banda, el mot arameu עָרִיק pot relacionar-se també, segons Klein, amb el significat de ‘desertor (de l’armada)’, és a dir, ‘el qui fuig’ ([1966] 1987, 487).

Continuant amb les traduccions que interpretaren el participi hebreu *nosēs* (נָסַס) com a ‘fugitiu’, cal esmentar els testimonis dels *Hexapla* d’Orígenes. En l’edició de F. Field (vol. II) es troba el versicle d’Isaïes 10,18 en hebreu, en grec i en llatí. En grec, hi trobam la traducció: «[...] καὶ ἔσται ὁ φεύγων ὡς ὁ φεύγων ἀπὸ φλογὸς καιομένης», així com, la citada per Símmac: «[...] καὶ ἔσται ὡς τετμημένος φεύγων».²¹ En ambdues traduccions gregues es copsa de seguida el significat de la persona que fuig (φεύγων); la primera oració la podem traduir així: «[...] i serà com el fugitiu el qui fuig de la flama ardent», i

20. RIBERA FLORIT, 1988.

21. Τετμημένος és un participi de perfet mig-passiu de τέμνω, verb que té moltes accepcions (BAILLY, 2000, 200): «Couper, brûler, faire une coupure à quelqu’un, être opéré, trancher où abattre; ravager, dévaster où détruire»; «Mutiler où châtrer»; «Trancher, découper, briser une pierre, couper en deux, partager quelque chose où couper en perçant»; «Préparer, fabriquer, traverser ou suivre une route»; «Couper ou abattre pour soi, ouvrir en coupant ou traverser en coupant».

la segona: «[...] i serà com el qui fuig havent estat abatut». Escau portar a col·lació que, en els comentaris en llatí, el significat segueix la versió que esmentarem en el segon bloc, derivant vers el significat de 'defallir'.

La Vetus Latina, la traducció llatina de l'Antic Testament feta a partir de la Septuaginta i anterior a la Vulgata, inclou versions derivades de diverses tradicions occidentals. Pel que fa al versicle d'Isaïes 10,18, les traduccions provinents del text africà i del text jeronimià coincideixen a mantenir la idea del 'fugitiu'.²² El text africà conservat a la Vetus Latina és: «[...] in illo die ardebunt montes et prearipia fugient quasi qui fugit a flamma ardenti» (Isaïes 10,18, Vetus Latina, 320). En el cas del text jeronimià, la traducció és: «[...] in die una et gloria saltus eius et Carmeli eius ab anima usque ad carnem consumetur et erit terrore profugus» (Isaïes 10,18, Vetus Latina, 320). Finalment, la traducció de la versió siríaca, recollida a l'edició de 1871 de *The Chaldee Paraphrase on The Prophet Isaiah*, també conserva la idea del 'fugitiu' en l'esmentat versicle d'Isaïes: «And it shall consume the glory of the multitude of his army, and their souls with their bodies and shall be broken, and be a fugitive». Així, es confirma que tant la traducció africana com la jeronimiana, com també la versió siríaca, mantenen la idea d'un 'fugitiu'.

En conclusió, l'anàlisi de les traduccions d'Isaïes 10,18 mostra una diversitat d'interpretacions del terme hebreu *nosēs*. Tant la Septuaginta com la Vulgata, així com el Targum arameu i altres textos, tradueixen aquest participi com a 'fugitiu', associant-lo a la idea d'una persona que fuig de la destrucció. Aquesta lectura és també present en les versions d'Orígenes i la Vetus Latina, malgrat les diferències textuais. Les variacions poden ser explicades per les diferències en la vocalització del text hebreu i les influències exegetiques de cada tradició. Així, la interpretació del 'fugitiu' resulta una opció consistent en diverses traduccions, tot i les complexitats inherents a la traducció bíblica.

5.2. 'El qui defalleix'

Les traduccions més representatives són aquelles que associen el terme *nss* amb el significat de *nss* (I) com 'el malalt', així com l'ús de l'infinitiu constructe comparatiu *kimsoš*, que s'interpreta com a 'defallir' o 'esllanguir-se'. Aquest infi-

22. Lamentablement, cap dels testimonis conservats de la Vetus Latina europea que citen aquest versicle d'Isaïes inclou el segon hemistiqui del verset.

El versicle que ens ocupa és traduït així en la versió castellana de la Peixitta (2015): «Consumirá el esplendor de su bosque y de su fértil terreno; desde el alma hasta la carne consumirá, y llegarán a ser como si nunca hubieran existido» (Isaïes 10,18, *La Biblia Peshitta en español*, 2015). Aquesta versió tradueix el primer verb personal del qual parlàvem com a 'consumirà' i a l'última part del versicle exposa que aquest defalliment que causa alguna cosa en consumir-se tindrà el matís de fer-ho sense deixar cap rastre, 'com si mai no hagués existit'. Aquesta part final del versicle és la que conté més divergències en hebreu i, també, en arameu; encara que la Peixitta empra d'una forma clara el verb *ser* (*huf*, כָּאֵם).

En la Bíblia de Luter, el passatge d'Isaïes 10,18 es tradueix a l'alemany de la manera següent: «und die Herrlichkeit seines Waldes und seines Baumgartens soll zunichte werden, von den Seelen bis aufs Fleisch, und wird zergehen und verschwinden» (Isaïes 10,18, Luther Bibel, 1545). Un versicle que podem traduir així des de l'alemany: «I la magnificència del seu bosc i els seus camps d'arbres fruiters serà destruïda, des de l'ànima a la carn, i es desfarà i desapareixerà.» En altres traduccions alemanyes es pot veure traduït com a 'llanguir': «Und er wird die Herrlichkeit seines Waldes und seines Fruchtgartens mit Stumpf und Stiel ausrotten, dass es sein wird, wie wenn ein Kranker dahinsiecht [...]» (Isaïes 10,18, Schlachter 2000). En la mateixa Bíblia, però en la versió de 1951, ja es tradueix com a 'extingir': «[...] und die Herrlichkeit seines Waldes und Feldes mit Stumpf und Stiel vertilgen, daß es sein wird wie ein Aussterben [...]» (Isaïes 10,18, Schlachter, 1951).

Les traduccions franceses que prenen també l'herència del 'malalt que defalleix' són, entre d'altres, la *Traduction œcuménique de la Bible* de 2010, *La Sante Bible - Louis segond* de 1910, la *Nouvelle Édition de Genève* de 1979 i *La Bible du Semeur* de 1992, on es pot llegir: «On croira voir un homme bien malade qui déperit» (Isaïes 10,18, *La Bible du Semeur*, 1992).

En les traduccions castellanes del versicle trobam, per exemple, la de la Bíblia de Reina-Valera de 1977: «La gloria de su bosque y de su campo fértil la consumirá totalmente en alma y cuerpo, y vendrá a ser como enfermo que languidece.» Aquesta traducció la trobam de forma molt semblant a *La Biblia de las Américas* de 1997. En la *Nueva Versión Internacional* de 1999 es llegeix en l'última part del versicle: «[...] como un enfermo carcomido por la plaga». Aquesta última idea plantejada ens remet a la mateixa redundància de què hem parlat, però sotmetent-la a una expressió més poètica a través d'una imatge comparada. D'aquesta manera, en lloc d'un malalt que defalleix, trobem que aquell defalliment és «com el d'un malalt corcat per la plaga».

En les bíblies portugueses, la versió que abunda més és la del ‘malalt que defalleix’, el ‘malalt que perd els sentits’ o ‘la malaltia mortal que acaba matant la persona’, com trobem a la *Nova Versão Internacional* del 2000, a *O Livro* i a la *Nova Tradução na Linguagem de Hoje*, ambdues també del 2000: «O Senhor destruirá completamente as florestas e as plantações será como uma doença mortal que acaba matando a pessoa.»

En la Bíblia anglesa de la Jewish Publication Society of America de 1917 es disposa també: «He will consume both soul and body; and it shall be as when a sick man wasteth away» (Isaïes 10,18, Jewish Publication Society Tanakh, 1917).

En l'*Orthodox Jewish Bible* de 2011 trobam, altra vegada, la traducció que tractam: «And shall consume the *kavod* of his forest and his fertile land, even to *nefesh* and *basar*; and shall be as a sick man wasting away.» També la trobam en la *Revised Standard Version* de 1971. En la *New English Translation*, versió segona de 2017, trobam la interpretació següent: «The splendor of his forest and his orchard will be completely destroyed, as when a sick man's life ebbs away.»²³ Així, ens remet a la *New Revised Standard Version* de 1989, que proposa la traducció mitjançant una comparació per narrar el defalliment, ‘com un invàlid que se’n va’; aquesta accepció d’‘anar-se’n’ formaria part de l’agrupació primera, on comentam els significats amb el concepte del fugitiu.

Pel que fa a les bíblies catalanes, com hem vist anteriorment, trobem dues traduccions molt semblants a distintes bíblies de renom. La *Bíblia catalana interconfessional* de 1993 diu: «[...] la ufana del bosc i els jardins: aquell rei quedarà consumit des de l’entranya fins a flor de pell. Serà com un malalt que es decandeix.» I la Bíblia de Montserrat: «I la glòria del seu bosc i del seu jardí, la farà tornar escanyolida des del coll fins a la cintura; serà com la consumpció d’un tísic.»

I per acabar, en la Bíblia italiana del 2006 *Bibbia Nuova Riveduta*: «[...] sarà come il deperimento di un uomo che langue.» I en les traduccions a d’al-

23. En aquesta última Bíblia hi ha una nota del traductor en què es glossa el significat imprecís del versicle, ja que l’infinitiu del qual hem parlat s’usa en altres versicles per expressar que quelcom es dissol o es fon. S’hi exposa que la significació de *māsas* (מָסָס) és incerta i que el mot s’empra, en d’altres passatges, per a expressar que quelcom ‘es fon o es dissol’; *nāsas* (נָסָס) apareix com ‘estar malalt o marejat’. Finalment, es proposa que la traducció literal del fragment seria: «like the wasting away of one who is sick» (cf. NRSV «as when an invalid wastes away»), *New English Translation*, NET22017, Richardson, Biblical Studies Press, LLC, 2017.

tres llengües consultades —com ara bíblies en xinès o en japonès— el fragment es redacta comunament com ‘el malalt que defalleix’.

En resum, el passatge d’Isaïes 10,18 ha generat una varietat d’interpretacions i traduccions en diverses llengües, especialment pel que fa a la metàfora del ‘malalt que defalleix’. Les diferències en les versions antigues i les traduccions revelen la complexitat del text i la influència de les glosses explicatives en la seva comprensió. Malgrat les divergències, una constant és la imatge d’una destrucció total, que s’associa al procés de consumició física i espiritual, tant en la traducció literal com en la més poètica. Aquesta imatge, present en moltes llengües, des de l’hebreu fins a les versions modernes, subratlla la intenció de mostrar un decaïment irreversible, símbol de la devastació de les forces opressores. Així, podem concloure que, malgrat les dificultats en la traducció, el text podria conservar una potència expressiva que transita entre el literal i el simbòlic per transmetre una imatge poderosa de perdició i aniquilació.

5.3. *El portaestendard*

En aquest tercer apartat, s’abordaran aquelles traduccions que associen el participi *nosēs* (נֹשֵׁס) al significat de ‘portaestendard’, en una línia similar a la que es proposa per al segell ammonita. D’aquesta manera, certes versions bíbliques que procuren mantenir una proximitat més directa amb la base hebrea original tradueixen la segona part del versicle mitjançant un participi derivat de l’accepció *nss* (II), amb el significat d’‘onejar’ o ‘brandir’, en contraposició al significat d’‘emmalaltir’ associat a *nss* (I). Així, la traducció proposa una lectura de ‘qui fa onejar’ o ‘qui porta l’estendard’, amb l’objectiu de fer referència, en el context de la titulació esmentada, al ‘portaestendard’.

La Bíblia de Ferrara del 1553 constitueix una traducció judeocastellana feta per jueus sefardites i publicada, com indica el títol, a la ciutat italiana de Ferrara. En aquesta versió, el versicle d’Isaïes es tradueix de la manera següent: «y honra de su vara y su carmel de alma festa carne aremara y será como desfallecerse alferes» (Isaïes 10,18, Biblia de Ferrara, 1553 [1996]). Cal destacar que el traductor preserva l’al·literació entre les formes *nosēs* i *kimsos* mitjançant l’expressió «desfallecerse alferes», una elecció que enllaça amb els significats de ‘defallir’ i ‘onejar’ propis del passatge original.

Així, es relaciona la part que equival al participi *nosēs* amb la part traduïda com a «alferes», en tant que portador de l’‘estendard militar’. En aquesta traducció, doncs, s’empra l’accepció del mot *nss* relacionada amb ‘fer onejar’ o

‘brandir’, la que va lligada, en aquest cas, amb el càrrec reial de portar l’estendard, vist també al segell (Nehama, 1977, 426).

Durant el segle xv, es coneixen vuit traduccions castellanques de la Bíblia fetes directament a partir de l’hebreu. En el manuscrit Escorial I.i.3 (f. 235^v^a, lín. 21), es tradueix el versicle així: «[...] & la onrra de su monte & su llanura de anjma & fasta cuerpo afinara & sera como qujen desfaze alferes.»²⁴ El grau d’alferes prové del mot àrab *al faris* i significa ‘el cavaller que duu l’estendard’ —prové de la mateixa arrel que *faras* (‘cavall’ o ‘genet’)—, és a dir, en aquest escrit traduït directament de l’hebreu es troba la mateixa traducció que a la Bíblia de Ferrara. En els còdexs I.i.7 i I.i.5 d’El Escorial (f. 5^v^b, lín. 34), els quals es consideren dos volums complementaris d’una mateixa Bíblia, s’hi tradueix: «[...] & la onrra delos sus valles & delos sus vergeles asy de las almas como de los cuerpos quemara & sera como aquel que alça la seña.»²⁵ I tradueixen «seña» de la mateixa manera que els anteriors. Així com el manuscrit I.i.4 del monestir d’El Escorial (f. 343^v^b, lín. 45 - f. 344^r^a, lín. 1) aporta també: «[...] E la honrra de sus valles & de sus vergeles del alma fasta la carne sera quemado aquel que alça seña.»²⁶ Finalment, trobem el manuscrit 10.288 de la Biblioteca Nacional de Madrid (f. 4^v^r, lín. 18), la data de composició del qual deu ser pròxima a la de la còpia que es conserva, datada de la primera meitat del segle xv. Aquest exemplar fou, segurament, compost pel Marquès de Santillana, i la traducció coincideix amb el significat dels anteriors: «[...] E la honorificençia de su selua & de su campo, del alma fasta la carne destruyra, & sera como quando desmaya el alferes.»²⁷ En aquest cas, es troba el significat de l’infinitiu *kimsos* vinculat a *nss* com a portador de l’estendard, traduït per ‘l’abanderat que defalleix’.

Un cas similar es troba en el manuscrit 87 de la Biblioteca de la Real Academia de la Historia (f. 12^r^b, lín. 18), el qual conté traduccions directes de l’hebreu dels llibres d’Isaïes, Jeremies, Ezequiel, els Dotze Profetes i Daniel, així com versions llatines dels llibres dels Macabeus (1-2). En aquest manus-

24. Escorial I.i.3, Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial, en *Biblia Medieval* (en línia), 2008, <<https://corpus.bibliamedieval.es>> (consulta: 9 març 2024).

25. Escorial I.i.5 i I.i.7, Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial, en *Biblia Medieval* (en línia), 2008, <<https://corpus.bibliamedieval.es/>> (consulta: 20 gener 2025).

26. Escorial I.i.4, Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial, en *Biblia Medieval* (en línia), 2008, <<https://corpus.bibliamedieval.es/>> (consulta: 20 gener 2025).

27. Manuscrito 10.288, Biblioteca Nacional de España, en *Biblia Medieval* (en línia), 2008, <<https://corpus.bibliamedieval.es/>> (consulta: 20 gener 2025).

crit, el text castellà es disposa a la columna dreta, mentre que el text en llatí ocupa la columna esquerra. La còpia està datada entre els anys 1450 i 1475 i ocupa 348 folis en pergamí. El text d'Isaïes, així com el de Jeremies i els dotze primers capítols d'Ezequiel, semblen relacionats amb la Bíblia d'Arragel, coneguda com a Bíblia d'Alba. El text exposat en judeocastellà és: «[...] E la gloria de la ssu silua & del ssu charmel de alma fasta carne conssumjra & ssera commo el que faze sseñales con pendon.»²⁸ D'acord amb la traducció exacta de la Bíblia de Ferrara, la suara esmentada d'Arragel (f. 269r^a, lín. 35), el manuscrit original de la qual data d'entre el 1422 i el 1430, tradueix: «[...] & la gloria dela su selua & del su charmel de anima fasta carne atal ara & sera commo quien lo pone amirar en pendon.»²⁹

Val a dir que les traduccions medievals de la Bíblia al castellà van ser fetes, en alguns casos, des de la Vulgata i, en altres casos, des de la Bíblia hebrea (la majoria en judeoespanyol, com ho testimonien les bíblies d'El Escorial), ja que el coneixement del grec no estava gaire estès a l'edat mitjana castellana. En termes generals, entre els *romanceamientos* que conservam del segle XIII predominen els que estan fets a partir del llatí, mentre que entre els que conservam del segle XV predominen les traduccions judeoespanyoles de l'hebreu.

Finalment, cal destacar que totes aquestes traduccions directes de l'hebreu (probablement fetes per jueus o conversos), redactades en judeoespanyol —com es dedueix pel nombre significatiu d'hebraïsmes presents i per l'ús distintiu del nom de Déu, entre altres trets característics— utilitzen de manera inequívoca el participi *nosēs* (נֹשֵׂס) per referir-se, d'una manera similar a com es fa en el segell ammonita, a la figura que alça l'ensinya o l'estendard d'un poble.

L'Antic Testament neerlandès, que no té Salms i fou imprès l'any 1477 a Delft, resta també traduït de l'hebreu, i el versicle que ens ocupa es tradueix així: «Ook zal Hij verteren de heerlijkheid zijns wouds en zijns vruchtbaren velds; van de ziel af, tot het vlees toe; en hij zal zijn, gelijk als wanneer een vaandrager versmelt» (Isaïes 10,18 Antic Testament neerlandès, 1477). Aquesta traducció faria: «[...] també consumirà la glòria del seu bosc i el seu fructífer camp; de l'ànima a la carn; i serà, com quan s'esvaeix (*versmelt*) el portador d'estendard (*vaandrager*)».

28. Manuscrito 87, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, en *Biblia Medieval* (en línia), 2008, <<https://corpus.bibliamedieval.es/>> (consulta: 20 gener 2025).

29. Bíblia de Arragel, Casa Ducal de Alba (Palacio de Liria, Madrid), en *Biblia Medieval* (en línia), 2008, <<https://corpus.bibliamedieval.es/>> (consulta: 20 gener 2025).

A més, si s'addueix que l'estructura poètica i rítmica dels versos bíblics es basa en el paralelisme, podem plantejar el fet que, quan hom llegeix el capítol 10 d'Isaïes sencer, pren força aquesta teoria que proposa la traducció de *nosēs* (נֹשֶׁס) com a 'portador de l'estendard', especialment si ens fixem en el versicle 34: «La destrat arrasará l'espessor del bosc; els arbres immensos del Líban es desplomaran» (Isaïes 10,24, *Biblia catalana interconfessional*, 2001). Arribats a aquest punt, cal subratllar la rellevància de la significació poètica del versicle d'Isaïes per a una comprensió profunda del seu contingut. En aquest sentit, és fonamental l'anàlisi del context discursiu global, on es presenta la veu d'un poble derrotat i en procés de consumició. D'aquesta manera, la referència a una ciutat a punt de caure adquireix un caràcter simbòlic: el portador de l'estendard, en el moment de defallir, es converteix en un signe del col·lapse final de l'indret.

Hi ha altres traduccions castellanques que ressegueixen aquesta versió; trobam la Bíblia de Reina-Valera del 1960, la qual en versions posteriors emprava la traducció en el sentit del 'malalt que llangueix' i que, en aquesta versió, fa una traducció diferent: «La gloria de su bosque y de su campo fértil consumirá totalmente, alma y cuerpo, y vendrá a ser como abanderado en derrota.» D'igual traducció serà la Reina-Valera del 1995, a la *Jubilee Bible Spanish* del 2000 i a la *Spanish Blue Red and Gold Letter Edition* de 2012-2015. En la *21st Century King James Version* del 1994 es troba, també: «[...] and shall consume the glory of his forest and of his fruitful field, both soul and body; and they shall be as when a standardbearer fainteth». Així com en la versió portuguesa *Almeida Revista e Corrigida* del 2009: «Também consumirá a glória da sua floresta e do seu campo fértil, desde a alma até ao corpo; e será como quando desmaia o portabandeira.»

També es poden trobar traduccions en diverses llengües que adopten com a referència la traducció de la titulació reial, tot i que aquestes versions són menys prevalents. A més, cal subratllar la importància dels manuscrits medievals esmentats anteriorment —traduccions en judeoespanyol fetes directament a partir del text masorètic— que interpreten l'accepció de 'portaestendard'. Contràriament, les traduccions (cristianes) del segle XIII com la Bíblia prealfonsí (E8/E6) (f. 52^v, lín. 20),³⁰ realitzada directament a partir de la tra-

30. Bíblia prealfonsí (E8/E6), Biblioteca del Monasterio de El Escorial, en *Corpus Biblia Medieval* (en línia), 2008, <<https://corpus.bibliamedieval.es/>> (consulta: 20 gener 2025).

ducció llatina, diu: «e las sarças del su soto e del su carmelo desde alma fasta carne consumido sera. E fuidizo de espa**» (potser, «[...] E fuidizo de espa[da]»). Així, en aquesta versió, no es fa cap referència al portador de l'estendard.

Tenint en compte les diverses divergències analitzades al llarg d'aquest apartat, és essencial subratllar la importància del segell ammonita com a peça fonamental per a validar l'ús de l'arrel *nss* amb el significat de 'portaestendard', més enllà del seu context bíblic. Aquest segell, com a testimoni material i històric, constitueix una prova directa i tangible que corrobora la interpretació d'aquesta arrel com a referent d'alçar l'estendard' o 'portar l'ensenya'. En aquest sentit, l'anàlisi d'aquest segell ens permet aprofundir en la comprensió de la dimensió extrabíblica de l'arrel *nss*, dotant-la d'una nova perspectiva històrica i cultural que enriqueix i fonamenta les interpretacions derivades de les traduccions que hem examinat. Per tant, la seva consideració no solament fa una aportació valuosa als estudis filològics, sinó que també facilita la comprensió de la manera com es va difondre el significat de 'portaestendard' en altres textos i pràctiques de l'època. Cal afegir, a més, que les traduccions judeocastellanes fetes directament de l'hebreu, com les analitzades, mostren clarament la comprensió de *nss* com a 'portaestendard', reflectint una interpretació coherent amb aquest significat dins del seu context lingüístic i cultural.

6. Conclusions

En aquesta secció final, presentarem les conclusions derivades de l'anàlisi de les diverses traduccions i interpretacions semàntiques de l'arrel *nss* en el context del segell ammonita estudiat. Mitjançant la catalogació de les equivalències bíbliques i l'examen detallat de les interpretacions associades al terme *nss*, hem pogut evidenciar que les diverses traduccions d'aquest mot impliquen tres tradicions interpretatives distintes. En aquest sentit, Even-Shoshan subratlla un aspecte fonamental: el significat de l'arrel verbal 'podrir-se' o 'defallir' (*nss* I) es mostra dubtós en relació amb el versicle bíblic d'Isaïes 10,18. Així, el sentit original del participi *nosēs* en el versicle hebreu esmentat podria referir-se, tot i que dubtosament, a una figura que es desfà, mor o defalleix, una interpretació que contrasta clarament amb l'accepció observada en el segell, on *nss* adquireix el significat d'onejar' (*nss* II).

Aquesta divergència apunta a una tradició semàntica alternativa que vincula el participi *nosēs* amb el sentit de 'brillar' (*nss* II), també associat al 'cente-

lleig' i, en una etapa posterior, es relaciona amb el substantiu hebreu rabínic *ns* ('miracle'), derivat probablement de l'arameu, i vinculat al substantiu *ns* ('estendard' o 'bandera') que apareix, per exemple, a Salms 60,6. Aquest conjunt d'interrelacions semàntiques sembla el resultat d'una arrel verbal intransitiva de moviment, *nss*, d'origen possiblement onomatopèic, que ha generat una pluralitat de significats al llarg dels diferents textos i períodes.

Com hem comentat, la tradició rabínica, en la seva interpretació d'aquest versicle bíblic, se centra sovint en l'accepció de 'defallir' (*nss* I), un sentit també documentat en hebreu, àrab, arameu i siríac. Així mateix, les traduccions bíbliques més importants (LXX, Targum i Vulgata) opten per traduir el participi com 'el qui fuig', vinculat a una arrel còncava *nws*. Even-Shoshan, en aquest context, subratlla que, malgrat que la vocalització de *nosēs* sigui la mateixa en tots els casos, les arrels i els orígens d'aquests mots són diferents, la qual cosa suggereix que ens trobem davant de dos mots homònims que, tot i compartir la mateixa vocalització, tenen orígens i significats distintius: un vinculat a la idea de 'podrir-se' i l'altre a la de 'voleiar' o 'onejar'. Així, el mot *nēs* (נֵס) 'estendard' estaria vinculat a l'arrel verbal *nss* (II), relacionada amb 'onejar', i no amb l'accepció de 'defallir' o 'podrir-se' (*nss* I).

A partir d'aquesta interpretació, es pot suggerir que el significat original del versicle d'Isaïes 10,18 estava inicialment vinculat a l'accepció primera de *nss* (I) i que, en les traduccions posteriors, es produí una transició cap a la segona accepció de *nss* (II), com es constata en la traducció de la Septuaginta.

Tanmateix, cal destacar una traducció particularment rellevant: la Bíblia de Ferrara. En aquest text, els jueus sefardites tradueixen *nss* com a 'alferes' (és a dir, 'portador de l'estendard'), la qual cosa obre una sèrie de qüestions sobre el seu coneixement previ de la Bíblia hebrea i la seva interpretació. Aquesta traducció es reflecteix també en altres versions medievals de la Bíblia al castellà fetes a partir de la tradició hebraica, que tradueixen el participi *nosēs* com a 'portador de l'estendard', sense incorporar el matís de 'defalliment' que apareix en altres variants. Cal, però, tenir present que la part final del versicle sempre s'interpreta amb un matís de defalliment, gràcies a l'ús del terme *kimsos*, que porta a llegir l'inici del verset ja com 'com en el defallir'.

D'aquesta manera, les diferents interpretacions de *nss* com a 'fugitiu', 'defallir' i 'abanderat' ofereixen una visió complexa de les possibles lectures d'Isaïes 10,18. No obstant això, crec que el fet que en la traducció judeoespanyola s'emprí l'accepció *nss* (II) relacionada amb l'onejar, tal com es fa en el

segell ammonita, és fonamental per a la comprensió d'un possible significat bíblic primigeni. Aquesta interpretació estaria vinculada a la imatge del portaestendard que defalleix, una imatge simbòlica que suggeriria la caiguda de tota la ciutat descrita en la profecia d'Isaïes. El context literari, així com l'ús d'una alliteració eufònica de la sibilant *sāmekh*, podria ser una marca poètica que representés el defalliment o la caiguda, reforçant així aquesta lectura. D'aquesta manera, creim que el participi *nosēs* a Isaïes 10,18 ha de ser interpretat com 'el qui oneja', associat a l'arrel *nss* (II), i no pas a l'arrel *nss* (I) o a l'arrel *nws* relacionada amb 'fugir'.

En aquest sentit, l'arrel verbal *nss* és una arrel intransitiva, probablement onomatopeica, amb un significat bàsic relacionat amb el moviment de vaivé. Aquesta arrel, documentada en diverses llengües semítiques orientals i occidentals, derivaria en diversos significats com el centelleig, la vacil·lació i l'oneig. Posteriorment, en el context de l'hebreu i l'arameu, *nss* (II) derivaria en el substantiu *ns* ('estendard'), que, amb el temps, adoptaria també el significat de 'miracle' en les llengües semítiques tardanes.

D'altra banda, cal assenyalar que el participi *qal nosēs* (נִסֶּה), traduït com 'el qui oneja', podria haver estat entès en l'antiguitat com una referència al 'portaestendard'. Aquesta arrel *nss*, que evoca el moviment, probablement designava, per als antics, una titulació reial vinculada al 'qui alça' o 'qui branda l'estendard'. Així, consider que és fonamental subratllar la importància del segell ammonita que impulsa aquesta recerca, ja que, a més de ser una evidència extrabíblica arcaica del terme, constitueix també una prova que el participi *nosēs* (נִסֶּה), en tant que titulació reial presentada amb l'article, podria haver existit ja al segle VII a.C.

En resum, aquesta recerca ha permès identificar diverses interpretacions semàntiques de l'arrel *nss*, les quals han evolucionat al llarg del temps. La troballa del segell ammonita i el seu possible ús de *nss* com a 'portador de l'estendard' aporta noves perspectives per a la comprensió d'aquest mot en els textos bíblics, així com en les pràctiques reials i religioses de l'època. Aquesta investigació obre noves línies d'anàlisi, com ara la distinció entre els termes hebreus per a 'bandera' (דָגל, נֶס, אֵזוֹת), el paper del portaestendard en la societat antiga i les implicacions simbòliques d'aquesta figura. Malgrat les conclusions obtingudes, cal subratllar que, almenys en l'actualitat, resulta difícil albirar amb claredat una interpretació definitiva i indiscutible del segell ammonita i de la inscripció de Tel Moza. Aquests interrogants oberts requereixen una anàlisi més profunda i un estudi més exhaustiu en futures investigacions.

Bibliografia

- ACADÈMIA DE LA LLENGUA HEBREA. *Ma'agarim: Base de dades lingüística del hebreu* [en línia]. <<https://maagarim.hebrew-academy.org.il>> [Consulta: 25 febrer 2025].
- ACKROYD, P. R. «Isaiah I-XII: Presentation of a Prophet». *Vetus Testamentum*, sup. 29 (1978), 16-48.
- AUFRECH, W. A. *A Corpus of Ammonite Inscriptions*. Nova York: Mellen, 1989.
- AVIGAD, N.; SASS, B. *Corpus of West Semitic Stamp Seals*. Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities: Israel Exploration Society: Institute of Archaeology: Hebrew University of Jerusalem, 1997.
- AVISHUR, Y. *Studies in Biblical Narrative: Style, Structure, and the Ancient Near Eastern Literary*. Tel Aviv: Archaeological Center Publications, 1999.
- AVNEYON, E. *The Concise Sapphire Dictionary*. Tel Aviv: Hed Artzi i Eitav, 1997.
- BAILLY, A. *Dictionnaire grec-français*. París: Librairie Hachette, 2000.
- BEINART, H. [et at.] (ed.). *Encyclopaedia Biblica: Thesaurus Rerum Biblicarum Alphabetico ordine digestus / ediderunt Institutum Bialik Procuratori Iudaeae pro Palestina, Jewish Agency, addictum et Museum Antiquitatum Iudicarum ad Universitatem Hebraicam Hierosolymitanam pertinens*. Vol. V. Israel: Institut Bialik, 1968.
- BLACK, J. A.; GEORGE, A. R.; POSTGATE, J. N. *A Concise Dictionary of Akkadian*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2000 [1999].
- BOGAERT, M. *Diccionario enciclopédico de la Biblia*. Barcelona: Herder, 2003.
- BOTTERWECK, G.; RINGGREN, H. (dir.). *Diccionario teológico del Antiguo Testamento*. Madrid: Cristiandad, 1978.
- BRAND, B.; GREENHUT, Z.; VAINSTUB, D. «Glyptics, impressed and incised sherds, and engraved inscriptions». En: *Salvage excavations at Tel Moza: The Bronze and Iron Age settlements and later occupations*. Jerusalem: Israel Antiquities Authority, 2008, p. 125-147. (Israel Antiquities Authority Reports; 39)
- BRIAN PECKHAM, J. *Phoenicia: Episodes and Anecdotes from the Ancient Mediterranean*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2014.
- BRINKMAN, A. J. [et at.] (ed.). *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Chicago: University of Chicago Press, 1956.
- BROCKELMANN, C. *Lexicon Syriacum*. Halle: Max Niemeyer, 1928 [1894].
- BROWNLEE, W. H. *The Meaning of the Qumran Scrolls for the Bible*. Nova York: Oxford University Press, 1964.
- CAPLICE, R. *Introduction to Akkadian*. Roma: Editrice Pontificio Istituto Pubblico, 2002.

- CASANOWICZ, I. M. «Hapax Legomena: Biblical Data». En: *The Jewish Encyclopedia*. Vol. 6, 1904, p. 226-228.
- CHILDS, B. S. *Introduction to the Old Testament as Scripture*. Filadèlfia: Fortress, 1979.
- *Isaiah and the Assyrian Crisis*. Londres: S. C. M. Press, 1967. (Studies in Biblical Theology; 3)
- CLINES, D. J. A. (ed.). *The Dictionary of Classical Hebrew*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1993-2016.
- COHEN, H. R. *Biblical Hapax Legomena in the Light of Akkadian and Ugaritic (Dissertation series / Society of Biblical literature)*. Missoula, Montana: Scholars, 1978.
- DIAKONOFF, J. M. *Afrasian Languages*. Moscou: Nauka, 1988.
- DICKSON, P. *Dictionary of Middle Egyptian: Dictionnaire égyptien-anglais*. San Francisco: Create Space Independent Publishing Platform, 2006.
- ERMAN, A.; GRAPOW, H. *Wörterbuch der Aegyptischen Sprache im Auftrage der deutschen Akademien*. Berlín: Akademie-Verlag, 1982.
- EVEN-SHOSHAN, A. *A New Concordance of the New Testament*. Jerusalem: Kiryat Sefer, 1977. [En hebreu]
- FERNÁNDEZ MARCOS, N. «Septuaginta versus Biblia Hebraea: la Biblia de los cristianos» [en línia]. Madrid: CSIC, 2011. <<http://hdl.handle.net/10261/35743>> [Consulta: 19 març 2024].
- FINKELSTEIN, L. (ed.). *The Commentary of David Kimhi on Isaiah*. Piscataway, Nova Jersey: Gorgias Press, 2009.
- FOHRER, G. «Entstehung, Komposition und Überlieferung von Jesaja 1-39». En: *Studien zur alttestamentlichen Prophetie (1949-1965)*. Berlín: Töpelmann, 1967, p. 113-147. (Beihefte Zur Zeitschrift Für Die Alttestamentliche Wissenschaft; 99)
- GELB, I. J. *Glossary of Old Akkadian*. Chicago: University of Chicago Press, 1957.
- GESENIUS, W. *Hebrew and Chaldee lexicon to the Old Testament Scriptures: Translated, with additions and corrections from the author's Thesaurus and other Works*. [Tregelles, S. P. (tr.)]. Londres: Samuel Bagster & Sons, 1857.
- *Hebrew Grammar*. Oxford: Clarendon Press, 1990.
- GREENSPAHN, F. E. *Hapax Legomena in Biblical Hebrew*. Chico: Scholars Press, 1984.
- GUNKEL, H. «The Prophets as Writers and Poets». *Prophecy in Israel: Search for an Identity. Issues in Religion and Teology*, 10 (1987), p. 22-73.

- HESTRIN, R. [et at.] (ed.). *Inscriptions Reveal: Documents from the Time of the Bible, the Mishna and the Talmud*. Jerusalem: Israel Museum, 1972.
- HESTRIN, R.; DAYAGI-MENDELS, M. *Inscribed Seals: First Temple Period*. Jerusalem: Israel Museum, 1979.
- HOFTIJZER, J.; JONGELING, K. *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*. Leiden; Nova York; Colònia: Brill, 1995.
- JASTROW, M. *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*. Nova York: Judaica Press, 2004.
- KLEIN, E. *A Comprehensive etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English*. Jerusalem: Carta Jerusalem: The University of Haifa, 1987.
- KOEHLER, L.; BAUMGARTNER, W. *A Bilingual Dictionary of the Hebrew and Aramaic Old Testament*. Leiden: Brill, 1998 [1953].
- *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament*. Leiden: Brill, 1967.
- *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* [HALOT]. Leiden: Brill, 1994.
- LANE, E. W. *An Arabic-English Lexicon*. Beirut: Librairie du Liban, 1968.
- LESLAU, W. *Comparative Dictionary of Ge'ez*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1991 [1987].
- LEVINE, B. A. *The JPS Torah Commentary: Leviticus*. Filadèlfia: Jewish Publication Society, 1989.
- MARTÍN CONTRERAS, E.; SEIJAS DE LOS RÍOS-ZARZOSA, G. *Masora: La transmisión de la tradición de la Biblia hebrea*. Estella: Verbo Divino, 2010 (Instrumentos para el Estudio de la Biblia; 20).
- NEHAMA, J. *Dictionnaire du judéo-espagnol*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Benito Arias Montano, 1977.
- NOEL FREEDMAN, D. (ed.). *The Anchor Yale Bible Dictionary*. Vol. 4. California: Yale University Press, 1992.
- O'CONNOR, M. «The Ammonite Onomasticon: Semantic Problems». *Andrews University Seminary Studies*, 25/1 (1987), p. 51-64.
- OLMO, G. del; SANMARTÍN, J. *A Dictionary of the Ugaritic Language* [DUL]. Leiden: Brill, 2003.
- PARRY, D. W. «“Absolute” Hapax Legomena in Isaiah». En: *Exploring the Isaiah scrolls and their textual variants*. Apèndix 3. Leiden; Boston: Brill, 2020.
- PASSY, A. M. *Sephardic Folk Dictionary*. Los Angeles: Ampco, 1999.
- PAULI, C. W. H. *The Chaldee Paraphrase on the Prophet Isaiah*. Londres: London Society's House, 1871.

- PAYNE SMITH, P. *Syriac Dictionary*. Pennsilvània: Eisenbrauns, 1998.
- PONGRATZ-LEISTEN, B. «Standarte (Standard)». *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 13 (2011), p. 106-110.
- POU MUNTANER, A. «La serp de bronze enlairada per Moisès (Nm 21,4-9 i Jn 3,11-21)». *Scripta Biblica*, 15 (2015), p. 101-126. <<https://www.raco.cat/index.php/ScriptaBiblica/article/view/301852>> [Consulta: 19 març 2024].
- RADNER, K. «The Delegation of Power: Neo-Assyrian Bureau Seals». En: BRIANT, P. [et at.] (ed.). *L'archive des Fortifications de Persépolis: État des questions et perspectives de recherches*. París: De Boccard, 2008, p. 481-515. (Persika; 12)
- RIBERA FLORIT, J. *El Targum de Isaías*. València: Biblioteca Midrásica. Institución San Jerónimo para la Investigación Bíblica, 1988.
- *Targum Jonatan de los profetas posteriores en tradición babilónica: Isaías*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas: Instituto de Filología. Departamento de Filología Bíblica y de Oriente Antiguo, 1988.
- RICHTER, T. S.; WERNING, D. A. (ed.). *Thesaurus Linguae Aegyptiae* [en línia]. Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften: Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig <<https://thesaurus-linguae-aegyptiae.de/>> [Consulta: 25 febrer 2025]. [Edició del corpus 19, versió de l'aplicació web 2.2.1.]
- SASS, B.; UEHLINGER, C. (ed.). *Studies in the Iconography of Northwest Semitic inscribed Seals: Proceedings of a Symposium held in Fribourg on April 17-20, 1991*. Friburg, Suïssa: University Press; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993.
- SCHLUMAN, A. R. *Military Rank, Title and Organization in the Egyptian New Kingdom*. Berlín: Hessling, 1964. (Münchner Ägyptologische Studien; 6)
- SCHOKEL, L. A. *Diccionario bíblico hebreo-español*. Madrid: Trotta, 2008.
- SCOTT, R. B. Y. (1950). «The Literary Structure of Isaiah's Oracles». En: *Studies in Old Testament Prophecy*. Edimburg: T. & T. Clark.
- SODEN, Wolfram von. *Akkadisches Handwörterbuch*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1972.
- SOKOLOFF, M. *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*. Ramat-Gan: Bar Ilan University Press; Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002.
- *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*. Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1990.
- *A Syriac Lexicon*. 2a ed. Winona Lake: Eisenbrauns, 2009.

- SWEENEY, M. A. *Isaiah 1-19 with an Introduction to Prophetic Literature*. Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 1996.
- TARGARONA, J. *Diccionario hebreo-español*. Barcelona: Riopiedras, 1995.
- The Historical Dictionary: Project of the Academy of the Hebrew Language* [en línia]. <<https://hebrew-academy.org.il/>> [Consulta: 9 març 2024].
- TOV, E. *Textual Criticism of the Hebrew Bible*. Minneapolis: Fortress Press, 2012.
- TREBOLLE, J. *La Biblia judía y la Biblia cristiana: Introducción a la historia de la Biblia*. Madrid: Trotta, 1998.
- TYSON, C. W. *The Ammonites: Elites, Empires, and Sociopolitical Change (1000-500 BCE)*. Londres: T. & T. Clark, 2014.
- VERNET, E. *Origen etimològic dels verbs làmed-he de l'hebreu masorètic: Un estudi sobre la formació de les arrels verbals en semític*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Hebraics, 2011.
- WILLIAMSON, H. «A Terrified Fugitive Dissolves the Problems of Isaiah 10:18». En: «*What Mean these Stones?*» (*Joshua 4:6,21*): *Essays on Texts, Philology, and Archaeology in Honour of Anthony J. Frendo (Ancient Near Eastern Studies Supplement)*. Leuven: Peters Publishers, 2017, p. 111-119.
- *A Critical and Exegetical Commentary on Isaiah 1-27 in Three Volumes*. Vol. 2: *Commentary on Isaiah 6-12 (ICC)*. Londres; Nova York: T. & T. Bloomsbury, 2018.
- YODER, P. B. «A-B pairs and oral composition in Hebrew poetry». *Vetus Testamentum*, 21 (1971), p. 470-489.

Bíblies

- 21st Century King James Version (KJ21)*. Ed. a cura de W. D. Prindle. Gary: 21st Century King James Bible Publishers, 1994.
- Almeida Revista e Corrigida (ARC)*. Traducció a cura de J. Ferreira de Almeida. Barueri: Sociedade Bíblica do Brasil, 2009.
- Bibbia Nuova Riveduta*. Ed. rev. Roma: Società Biblica in Italia, 2006.
- Bíblia Catalana Interconfessional (BCI)*. Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya: Editorial Claret: Societats Bíbliques Unides, 2001.
- Bíblia de Ferrara* [Bíblia. Antic Testament Judeocastellà]. Madrid: Fundación José Antonio de Castro, 1996 [1553].
- Bíblia de Montserrat*. Traducció a cura de monjos de Montserrat. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009.

- Biblia Hebraica*. Ed. a cura de R. Kittel. Stuttgart: Privilegierte Württembergische Bibelanstalt, 1929.
- Biblia Hebraica Stuttgartensia*. Stuttgart: Deutsche Bibelstiftung Stuttgart, 1967-1977.
- Bibliorum sacrorum Latinae versiones antiquae seu vetus italica, et caeterae quaecunque in codicibus mss. & antiquorum libris reperiri potuerunt, quae cum vulgata Latina, & cum textu Graeco comparantur (Vetus Latina)*. Ed. a cura de P. SABATIER *et al.* París: Ex Regia Reginaldi Florentain Rhemensis Typographia, 1751.
- Jewish Study Bible: Featuring The Jewish Publication Society Tanakh Translation*. Ed. cura d'A. Berlin *et al.* Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Jubilee Bible Spanish (JBS)*. Ed. a cura de M. Russell. Florida: Ransom Press International, 2000.
- King James Bible with Strong's Numbers (KJV)*. Nashville: Holman, 2013.
- La Biblia de las Américas (LBLA)*. Califòrnia: The Lockman Foundation, 1997.
- La Biblia Peshitta en español*. Corea del Sud: Holman Bible Publishers, 2015.
- La Bible du Semeur (BDS)*. Traducció a cura d'A. KUEN *et al.* Charols: Excelsis, 1992.
- La Sagrada Biblia traducida al español de la Vulgata Latina*. Traducció a cura de F. Scío. Barcelona: Pons y C.^a, Libreros-Editores, 1853.
- La Sainte Bible Louis Segond (LSG)*. París: Société Biblique Française, 1910.
- Luther Bibel 1545 (LUTH1545)*. Bible Gateway [en línia]. <<https://www.biblegateway.com/versions/Luther-Bibel-1545-LUTH1545/>> [Consulta: 25 febrer 2025].
- New American Standard Bible*. Califòrnia: The Lockman Foundation, 1995.
- New English Translation (NET22017)*. Richardson: Biblical Studies Press, LLC, 2017.
- New Revised Standard Version*. Nashville: Thomas Nelson & Sons Publishers, 1989.
- Nouvelle Édition de Genève (NEG1979)*. Ginebra: Société Biblique de Genève, 1979.
- Nova Tradução na Linguagem de Hoje (NTLH)*. Barueri: Sociedade Bíblica do Brasil, 2000.
- Nova Versão Internacional (NVI-PT)*. Corea del Sud: Editorial Vida, 2000.
- Nueva Versión Internacional (NVI)*. Califòrnia: Ediciones Zondervan, 1999.
- O Livro (OL)*. Nova York: Biblica, The International Bible Society, 2000.
- Origenis Hexaplorum quae supersunt sive Veterum interpretum graecorum in totum Vetus Testamentum fragmenta*. Vol. II. Ed. a cura de F. E. Field. Oxford: E. Typographeo Clarendoniano, 1875.

- Orthodox Jewish Bible* (OJB). Traducció a cura de F. Globe. Nova York: Artists for Israel International Messianic Bible Society, 2011.
- Reina-Valera* (RVR1995). Nashville: Holman, 1995.
- Reina-Valera* (RVR1960). Nashville: Holman, 1960.
- Reina-Valera Actualizada* (RVA2015). Texas: Editorial Mundo Hispano, 2015.
- Reina-Valera Revisada* (RVR1977). Nashville: Holman, 1977.
- Revised Standard Version* (RSV1971). Toronto: Thomas Nelson & Sons, 1971.
- Schlachter (SCH1951). *Bible Gateway* [en línia]. 1951. <www.biblegateway.com/versions/Schlachter-1951-SCH195> [Consulta: 25 octubre 2019].
- Schlachter (SCH2003). Bielefeld: CLV-Christliche, 2003.
- La Biblia Vulgata latina*. Traducció a cura de F. Scío RIAZA. Madrid: Imprenta de Don Benito Cano, 1794-1797.
- Septuaginta*. Ed. a cura d'A. RAHLFS, et al. Massachusetts: Hendrickson Publishers Inc, 2007.
- Spanish Blue Red and Gold Letter Edition* (SRV-BRG). Bloomington: WestBow Press, 2012-2015.
- The Bible in aramaic*. Vol. III. Ed. a cura d'A. SPERBER. Leiden: Brill, 1962.
- The Holy Scriptures According to the Masoretic Text: A New Translation with the Aid of Previous Versions and with Constant Consultation of Jewish Authorities*. Filadèlfia: Jewish Publication Society of America, 1917.
- The Holy Scriptures: Tanakh, the traditional Hebrew text and the new JPS translation* [en línia]. Filadèlfia: Jewish Publication Society of America, 1917. <<https://jps.books/holy-scriptures-tanakh-1917-edition/>> [Consulta: 25 febrer 2025]
- The Old Testament in Syriac according to the Peshitta Version, Part III. Fasc. 1. Isaiah*. Ed. a cura de S. Brock. Leiden: International Organization for the Study of the Old Testament by the Peshitta Institute, 1993.
- Traduction œcuménique de la Bible* (TOB). París: Éditions du Cerf, 2010.
- Version Segond 21* (SG21). Ginebra: Société Biblique de Genève, 2007.

Manuscrits en línia

- KAUFMAN, S. A. [et al.] *The Comprehensive Aramaic Lexicon* [en línia]. Hebrew Union College. <<https://cal.huc.edu>> [Consulta: 25 febrer 2025].
- Codex Leningradensis: Còdex B19a de Leningrad de 1008 dC. En: *Internet Archive* [en línia]. 2011. <https://archive.org/details/Leningrad_Codex> [Consulta: 9 març 2024].

Codex Aleppensis: Còdex d'Alep de 930 dC d'Aharon ben Asher. En: *Internet Archive* [en línia]. 2007. <https://archive.org/details/Aleppo_Codex> [Consulta: 20 març 2024].

Manuscrits consultats pertanyents a la Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial, *Biblia Medieval* [en línia]: Biblia de Arragel; Manuscrito 10.288; Escorial I.i.3; Escorial I.i.4; Escorial I.i.5 i I.i.7; Escorial I.i.6 i I.i.8; Manuscrito núm. 87, 2008. <<https://corpus.bibliamedieval.es/>> [Consulta: 20 gener 2025].

Apèndix documental

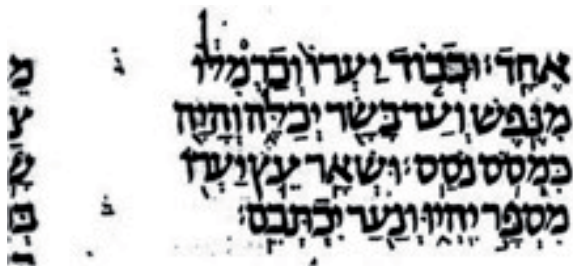

FIGURA 1. Còdex de Leningrad (Firkovich B19), f. 444va, lín. 3 del ms. (1008 dC).

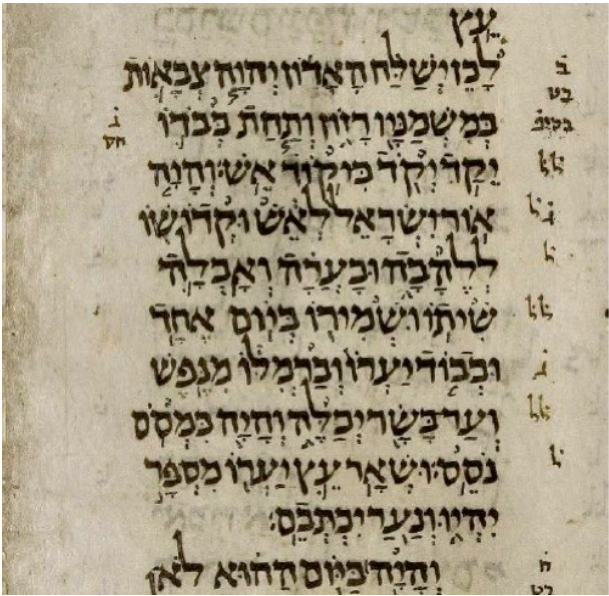

FIGURA 2. Còdex d'Alep, f. 108vc, lín. 13 del ms. (930 dC).